

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จัดพิมพ์เป็นที่ระลึก

ในการถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน พุทธศักราช ๒๕๕๑

วันเสาร์ที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๕๕๑

ณ วัดป่าดาราภิรมย์ จังหวัดเชียงใหม่

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

จัดพิมพ์เป็นที่ระลึก

ในการถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน พุทธศักราช ๒๕๕๑

วันเสาร์ที่ ๙ พฤศจิกายน ๒๕๕๑

ณ วัดป่าศรัทธาภิรมย์ จังหวัดเชียงใหม่

คำนำ

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้รับพระมหากรุณาจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้เชิญผ้าพระกฐินพระราชทานไปถวายยังพระอารามหลวงอีกวาระหนึ่ง ในปีพุทธศักราช ๒๕๕๑ นี้ ได้กำหนดเชิญไปถวายยังวัดป่าดาราภิรมย์ ซึ่งอยู่ในพื้นที่อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ ซึ่งแต่เดิมเป็นอาณาเขตแห่งพระตำหนักดาราภิรมย์ ในพระราชชายา เจ้าดารารัศมี จึงมีความสัมพันธ์อย่างยิ่งกับจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งได้รับเกียรติ ให้เป็นผู้สืบทอดและพิทักษ์รักษาพระตำหนักดาราภิรมย์โดยจัดตั้งเป็นพิพิธภัณฑ์ขึ้น ในปัจจุบัน

การถวายผ้าพระกฐินพระราชทานครั้งนี้ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้ เชิญชวนประชาชนจุฬาฯ ทั้งหมดจนองค์กรและหน่วยงานต่างๆ ในอาณา บริเวณใกล้เคียง รวมทั้งหน่วยงานและประชาชนชาวเชียงใหม่และอำเภอแม่ริม ร่วมเป็นเจ้าภาพ ในการนี้มหาวิทยาลัยจะมอบเงินที่ได้รับจากผู้มีจิตศรัทธาร่วม บำเพ็ญกุศลถวายผ้าพระกฐินพระราชทานครั้งนี้แก่วัดป่าดาราภิรมย์เพื่อประโยชน์ใน การทำนุบำรุงพระอารามและพระศาสนาให้วัฒนาสถาพรสืบไป นอกจากนี้ได้จัดพิมพ์ หนังสือที่ระลึก ซึ่งกล่าวถึงประวัติความเป็นมาของวัดป่าดาราภิรมย์และความรู้เรื่อง พระพุทธปฏิมาศิลา สมัยล้านนา รวมทั้งประวัติของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีและ พิพิธภัณฑ์พระตำหนักดาราภิรมย์ มาเป็นอาถรรพณ์บรรณาการเพื่อเป็นอัฐตประโยชน์ แก่สาธุชนทั่วไปอีกด้วย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในฐานะผู้รับพระมหากรุณาเชิญผ้าพระกฐิน พระราชทาน ขอเชิญชวนทุกท่านพร้อมใจกันน้อมเกล้าฯน้อมกระหม่อมถวายกุศล อันพึงบังเกิดมีในทุกส่วนแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ และขอให้ทุกท่านที่มีส่วนร่วมในการบำเพ็ญกุศลครั้งนี้ได้รับอานิสงส์โดยทั่วกัน

(ศาสตราจารย์ นายแพทย์ภิรมย์ กมลรัตนกุล)

อธิการบดีจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

กำหนดการ

พิธีสมโภชองค์กฐินพระราชทาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ประจำปี ๒๕๕๑
ณ พิพิธภัณฑ์พระตำหนักดารารัถิรมย์ อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่
วันศุกร์ที่ ๗ พฤศจิกายน ๒๕๕๑

- เวลา ๑๗.๐๐ น. ผู้ร่วมพิธี พร้อมกัน ณ บริเวณพระตำหนักดารารัถิรมย์
- เวลา ๑๗.๓๐ น. นายกสภานุจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อธิการบดี รองอธิการบดี
คณบดี ผู้อำนวยการสถาบัน/วิทยาลัย/ศูนย์ ผู้ช่วยอธิการบดี
ถึงบริเวณพิธี
- นายกสภานุจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเชิญผ้าพระกฐินพระราชทาน
ขึ้นวางบนพานแว่นฟ้าที่โต๊ะหมู่บูชา
อธิการบดีตั้งพัทธรองของมหาวิทยาลัย
วางผ้าไตรของมหาวิทยาลัยบนพานเงิน
วางเครื่องไทยธรรมที่โต๊ะด้านหน้าหรือด้านข้างโต๊ะหมู่ผ้า
พระกฐินพระราชทาน
- เวลา ๑๘.๐๐ น. พระสงฆ์ ๑๐ รูป ถึงบริเวณพิธี
วิทยาลัยนาฏศิลป์ เชียงใหม่ บรรเลงประกอบพิธี
เริ่มพิธีสงฆ์
- นายกสภานุจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยจุดเทียน ถูป บูชาพระรัตนตรัย
พระสงฆ์แสดงพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์
- นายกสภานุจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยถวายจตุปัจจัยไทยธรรมบูชา
กัณฑ์เทศน์
- พระสงฆ์ ๑๐ รูป เจริญพระพุทธมนต์
- นายกสภานุจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อธิการบดี รองอธิการบดี
คณบดี ผู้อำนวยการสถาบัน/วิทยาลัย/ศูนย์ ผู้ช่วยอธิการบดี
และผู้ร่วมพิธีถวายจตุปัจจัยไทยธรรมแด่พระสงฆ์

นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อธิการบดี ผู้บริการ
มหาวิทยาลัย และผู้ร่วมพิธีกรวดน้ำ

พระสงฆ์อนุโมทนา

นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อธิการบดี รองอธิการบดี
คณบดี ผู้อำนวยการสถาบัน/วิทยาลัย/ศูนย์ ผู้ช่วยอธิการบดี
และผู้ร่วมพิธีรับการประพรมน้ำพระพุทธมนต์

เสร็จพิธีสงฆ์

เวลา ๑๙.๐๐ น.

การแสดงนาฏศิลป์สมโภช โดยวิทยาลัยนาฏศิลป์เชียงใหม่
และชมรมล้านนา องค์การบริหารสโมสรนิสิตจุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย

อาหารรับรองแบบพื้นเมือง

การแต่งกาย

ข้าราชการ/ผู้ร่วมพิธี ชุดผ้าไทย / ชุดพื้นเมือง / ชุดสุภาพ

กำหนดการ

พิธีถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ประจำปี ๒๕๕๑
ณ วัดป่าดาราภิรมย์ ตำบลริมใต้ อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่
วันเสาร์ที่ ๘ พฤศจิกายน ๒๕๕๑

- เวลา ๐๘.๓๐ น. ตั้งขบวนอัญเชิญผ้าพระกฐินพระราชทานและเครื่องบริวาร
พระกฐิน ณ บริเวณลานด้านหน้าพิพิธภัณฑ์พระตำหนัก
ดาราภิรมย์
- เวลา ๐๙.๐๐ น. ขบวนอัญเชิญผ้าพระกฐินพระราชทานออกเดินทางจาก
พิพิธภัณฑ์พระตำหนักดาราภิรมย์ ไปยังวัดป่าดาราภิรมย์
ขบวนอัญเชิญผ้าพระกฐินพระราชทานถึงหน้าพระวิหารหลวง
วัดป่าดาราภิรมย์ (วงดุริยางค์ของโรงเรียนแม่ริมวิทยาคม
บรรเลงเพลงสรรเสริญพระบารมี)
- เวลา ๑๐.๐๐ น. นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเชิญผ้าพระกฐินพระราชทาน
เข้าสู่พระวิหาร
นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จุดเทียน ธูป ที่โต๊ะหมู่บูชา
หน้าพระพุทธรูปปฏิมาประธาน
กล่าวคำถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน
พระสงฆ์ประกอบพิธีกฐินกรรม
นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยถวายเครื่องบริวารพระกฐิน
ของพระราชทาน ถวายพัตรอง ถวายยามและถวายเครื่อง
ไทยธรรมของมหาวิทยาลัย
อธิการบดี และรองอธิการบดี (รองศาสตราจารย์
นายแพทย์เจษฎา แสงสุพรรณ) ถวายยามและเครื่อง
ไทยธรรมแด่พระคู่สวด ทั้ง ๒ รูป

รองอธิการบดี คณบดี ผู้อำนวยการสถาบัน ผู้ช่วยอธิการบดี
และผู้ร่วมพิธีในพระวิหาร ถวายยามแด่พระอันดับ
และสามเณร

นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยอ่านคำปวารณาถวายปัจจัย
โดยเสด็จพระราชกุศลบำรุงพระอาราม

นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยและอธิการบดีทรวัดน้ำ
พระสงฆ์อนุโมทนา

รองอธิการบดี (รองศาสตราจารย์ นาวาอากาศเอก นายแพทย์
เพิ่มยศ โกศลพันธุ์) กล่าวมอบเงินบำรุงการศึกษาแก่
ผู้แทนสถาบันเขาวสตรีย์ ในอุปถัมภ์ของวัดป่าตาราภิรมย์
อธิการบดีมอบเงินบำรุงการศึกษาแก่ผู้แทนศูนย์พัฒนาเขาวสตรีย์
วัดป่าตาราภิรมย์

เวลา ๑๑.๐๐ น.

นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อธิการบดี รองอธิการบดี
คณบดี ผู้อำนวยการสถาบัน/วิทยาลัย/ศูนย์ ผู้ช่วยอธิการบดี
และผู้ร่วมพิธีถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์

นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยกราบพระพุทธรูปวิมา
ประธานแล้วกราบประธานสงฆ์

นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อธิการบดี รองอธิการบดี
คณบดี ผู้อำนวยการสถาบัน/วิทยาลัย/ศูนย์/สำนัก
ผู้ช่วยอธิการบดีและผู้ร่วมพิธีออกจากพระวิหาร
เสร็จพิธี

การแต่งกาย

ผู้บริหารมหาวิทยาลัย	เครื่องแบบปกติขาว ลวมหมวก
ผู้ร่วมพิธี	ชุดผ้าไทย/ชุดพื้นเมือง
นิสิตชาย/หญิง	เครื่องแบบนิสิต

ประวัติวัดป่าดาราภิรมย์ ตำบลริมใต้ อำเภอแมริม จังหวัดเชียงใหม่

วัดป่าดาราภิรมย์ เป็นพระอารามหลวง ชั้นตรี ชนิดสามัญ ตั้งอยู่ในเขตเทศบาลตำบลแมริม อยู่หลังที่ว่าการอำเภอแมริม ติดกับพระตำหนักดาราภิรมย์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยห่างจากศาลากลางจังหวัดเชียงใหม่ ๘ กิโลเมตร

ปฐมเหตุแห่งการสร้างวัดเริ่มด้วยพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตมหาเถระ ได้มาบำเพ็ญสมณธรรมในภาคเหนือ ในปี พ.ศ. ๒๔๓๗ ได้มาบำเพ็ญ ณ ป่าช้าร้างต้นกอกชั่วคราวระยะเวลาหนึ่งแล้วก็จากไป จากนั้นประชาชนก็ได้เริ่มสร้างวัดขึ้นเป็นเสนาสนะป่าเรียกกันในสมัยนั้นว่า “วัดป่าวิเวกจิตตาราม” เนื่องจากที่ดินบริเวณวัดนี้เป็นส่วนแห่งพระตำหนักดาราภิรมย์ ของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีการตั้งนามใหม่ว่า “วัดป่าดาราภิรมย์” เพื่อเป็นอนุสรณ์แด่พระองค์ท่านในปี พ.ศ. ๒๔๔๒

วัดป่าดาราภิรมย์ ได้มีการพัฒนาการสืบต่อไปในทุกๆ ด้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งสมัยพระเทพกวี (พระพุทฺธพจนวราภรณ์) และพระโสภณธรรมสารเป็นเจ้าอาวาส ทางด้านศาสนวัตถุอันประกอบไปด้วยพระอุโบสถ พระบรมธาตุเจดีย์ พระวิหารหลวง โรงเรียนพระปริยัติธรรม ศาลาการเปรียญ ฯลฯ ในด้านศาสนธรรม ได้มีการส่งเสริมทั้งทางฝ่ายปริยัติธรรมและฝ่ายปฏิบัติธรรม มีการศึกษาทางนักธรรมและบาลี ตลอดจนส่งเสริมให้เยาวชนมีการศึกษาธรรมะด้วย ในด้านการปฏิบัติ ได้ตั้งสำนักปฏิบัติธรรมให้แก่ประชาชน ส่งเสริมและนำพระภิกษุสามเณรให้มีการปฏิบัติกรรมฐาน และจัดตั้งมูลนิธิศึกษาพัฒนาชนบท เพื่อช่วยเหลือสงเคราะห์ประชาชนผู้ด้อยโอกาสในสังคม มีการจัดตั้งธนาคาร วัว-ควาย ธนาคารข้าว ส่งเสริมวิชาชีพแก่ประชาชน ตลอดจนจัดตั้งโรงเรียนอบรมแก่เยาวชนสตรี ชื่อว่า สถาบันเยาวชนสตรี เป็นต้น จนวัดได้รับการยกฐานะเป็นวัดพัฒนาตัวอย่างดีเด่น และอุทยานการศึกษาของกรมศาสนา และได้รับพระบรมราชานุญาตให้ยกฐานะเป็นพระอารามหลวง ชั้นตรี

ชนิดสามัญ ในวันที่ ๙ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๔๔ อันเป็นปีฉลองพระชนมพรรษาครบ ๖ รอบ

ปัจจุบันวัดป่าดาราภิรมย์ มีพระโสภณธรรมสาร (ฤทธิรงค์ ญาณวโร) ดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาส และเจ้าคณะอำเภอแม่ริม-แม่แตง (๘) มีพระภิกษุจำพรรษา ๕๐ รูป สามเณร ๒๐ รูป อารามิกชน ๓๐ คน (พ.ศ. ๒๕๕๑)

๑. พระอุโบสถ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (อุฎฺฐายิมหาเถร) วัดมกุฏกษัตริยาราม เสด็จวางศิลาฤกษ์ เมื่อวันที่ ๕ มกราคม พ.ศ. ๒๕๕๐ เริ่มก่อสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๑ ขนาดกว้าง ๑๗ เมตร ยาว ๓๐ เมตร สิ้นสุดทรัพย์ ๗๒๓,๐๐๐ บาท ตัวพระอุโบสถสร้างเป็นศิลปล้านนา

พระประธานเป็นพระพุทธรูปปางสมาธิ ศิลปสุโขทัย ลงรักปิดทอง พระนามว่า “พระสยามภูโลภนาถ” สร้างถวายโดยนางสาวสร้อยทิพย์ เอื้อวิทยา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนิน พร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ทรงตัดลูกนิมิตอุโบสถ เมื่อวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๓ พร้อมทั้งลงพระปรมาภิไธย และพระนามภิไธยในแผ่นหินอ่อน และทรงปลูกต้นไม้ไว้เป็นที่ระลึกด้วย สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก (วาสนมหาเถร) วัดราชบพิศฯ เสด็จเป็นประธานสงฆ์ในการเจริญชัยมงคลคาถารับเสด็จ ด้วย ใน พ.ศ. ๒๕๓๔ ได้ทำการบูรณะปฏิสังขรณ์อุโบสถใหม่ทั้งหมด สิ้นทุนทรัพย์ ประมาณ ๘๐๐,๐๐๐ บาท อุโบสถเป็นที่รวมศิลปะล้านนา หน้าบันเป็นลวดลายเครือเถาล้านนา ล้อมรอบดาว ๓ ดวง ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ประตู หน้าต่าง แกะสลักด้วยลวดลายล้านนา ลงรักปิดทองมีพญานาค ๓ คู่, สิงห์ ๑ คู่, เทวดา ๑ คู่, และมอม ๑ คู่

๒. พระธาตุเจดีย์พระพุทธบาทสี่รอย เป็นมหาปูชนียสถานสำคัญของวัด และของท้องถิ่น เป็นที่ประดิษฐานรอยพระบาทจำลองและพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งได้รับพระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระญาณสังวร วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นประธานวางศิลาฤกษ์เมื่อวันที่ ๒๓ กันยายน พ.ศ. ๒๕๓๐

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก วัดบวรนิเวศวิหาร เสด็จเป็นองค์ประธานยกฉัตรประดิษฐานบนยอดพระบรมธาตุ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินแทนพระองค์ ทรงบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ เมื่อวันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๕๓๓ พระธาตุเจดีย์องค์นี้ เป็นที่รวมศรัทธาปลาหะในพระพุทธศาสนา และความจงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เฉลิมพระเกียรติในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๒ ศิลปกรรมในพระธาตุเป็นศิลปะล้านนาประยุกต์ ภายในประดิษฐานรอยพระพุทธบาทสี่รอยจำลอง มีพระประธานขนาด ๑๓.๕ เซนติเมตร ศิลปสุโขทัยประยุกต์ ลงรักปิดทองสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช ถวายพระนามว่า “พระพุทธถากรุณกิตติคุณขจร” จอมพลถนอม กิตติขจร อดีตนายกรัฐมนตรี และท่านผู้หนึ่งสร้างถวาย ภายในจิตรกรรมช่างชาวเหนือ วาดภาพประวัติพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์ พระธาตุประจำปีเกิดของชาวเหนือ พระพุทธประวัติ และขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวบ้าน ชั้นบนประดิษฐานขุมพระพุทธรูปประจำทิศ ๘ องค์ มีที่ประดิษฐานพระพุทธรูปโบราณเก่าใหม่ พร้อมด้วยวัตถุมงคล บนยอดประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุพระราชทาน และพระบรมสารีริกธาตุที่ประทานจากสมเด็จพระสังฆราช พระบรมธาตุเจดีย์จัดสร้างถวาย โดย คุณนิลวรรณ อุตมศรีสุข, คุณนิวัธน์ และคุณบุญทอง ทิพย์กมล พร้อมลูกหลานและคณะศรัทธาสาธุชน

๓. **พระวิหารหลวง** มีขนาดกว้าง ๑๒ เมตร ยาว ๔๖ เมตร สร้างในวโรกาสที่วัดได้รับสถาปนาขึ้นเป็นพระอารามหลวง ในปี พ.ศ. ๒๕๔๒ และถวายพระราชกุศล เชิดชูบารมีแห่งพระราชชายาเจ้าดารารัศมี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นศิลปะล้านนา จำลองมาจากหอคำของเจ้าหลวงเชียงใหม่ในสมัยโบราณ เป็นที่รวมศิลปะการแกะสลัก ปูนปั้นและลายคำแบบล้านนา ภายในพระวิหารประดิษฐานพระประธานทรงเครื่องในมณฑปปราสาทพร้อมทั้งพระบรมสารีริกธาตุ และแวดล้อมด้วยพระพุทธรูปพระพุทธรูปเจ้า ๒๘ พระองค์ นับว่ามีความงดงามเป็นที่เชิดชูศิลปท้องถิ่นหลังหนึ่ง

๔. **มณฑปพระเจ้าทันใจ** เป็นมณฑปประดิษฐานพระพุทธรูปศิลปะเชียงใหม่ หน้าตักประมาณ ๑ เมตร สร้างด้วยอิฐถือปูน ลงรักปิดทองสร้าง

เสรีจภายในวันเดียว จึงได้รับนามว่า “พระเจ้าทันใจ” เป็นพระพุทธรูปสำคัญองค์หนึ่งของวัด มณฑปเป็นศิลปะล้านนาแบบเชียงตุง สร้างจำลองแบบมาจากที่บรรจุอัฐิของ เจ้าฟ้าเชียงตุง ประเทศพม่า ทายาทเจ้าผู้ครองนครเชียงตุงมีเจ้าวรจักร ฌ เชียงตุง เป็นประธานสร้างถวายเพื่อประดิษฐานพระเจ้าทันใจ และเป็นอนุสรณ์สถานบรรจุอัฐิ เจ้าฟ้าเชียงตุงและเจ้าแม่ทิพวรรณ ฌ เชียงตุง สร้างเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๓

๕. **พระวิหารรายจำนวน ๗ หลัง** รายรอบพระธาตุเจดีย์ เพื่อประดิษฐาน พระรูปพระพุทธรูปมารดาและเจ้าชายสิทธัตถะ พระพุทธรูปมารดาและเจ้าชายสิทธัตถะ พระพุทธรูปปางตรัสรู้ ปางปฐมเทศนา ปางปรินิพพาน พระมหากัจจายน์ พระสีวลี

๖. **หอปริยัติธรรม “ทรวง เติรียาภิรมย์”** เป็นอาคาร ๒ ชั้น ชั้นล่างเป็น ห้องสมุดประจำวัด จัดสร้างถวายโดยคุณสุมาลี เติรียาภิรมย์ พร้อมลูกหลาน

๗. **หอรชัง** เป็นรูปลักษณะธรรมมาสน์ ล้านนาสองชั้น จัดสร้างถวาย โดยคุณบุญมา คุณไพเราะห์ พึ่งทอง เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๓๐

๘. **อาคารกาญจนภิเษกฉลองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี** เป็นอาคารเรียน ๓ ชั้น เป็นที่ตั้งสำนักงานของวัด และที่ศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมและบาลี สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดอาคารกาญจนภิเษก เมื่อวันที่ ๑๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๕๐ ทรงลงพระนามาภิไธยในสมุดเยี่ยม และปลุกต้นสาละ ต้นกฤษณาไว้เป็นที่ระลึกหน้าโรงเรียน

๙. **หอกิตติคุณ ฉลองชนมายุ ๘๐ ปี พระธรรมดิลก (จันทร์ กุลโล)** เป็นอาคารที่คณะศิษยานุศิษย์จัดสร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์ รวบรวมเกียรติประวัติ สัญญาบัตร พัดยศของพระเดชพระคุณหลวงพ่พระธรรมดิลก โดยได้รับการอุปถัมภ์ จากคุณบุญมา คุณไพเราะห์ พึ่งทอง

๑๐. **ตำหนักสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช** สร้างเพื่อเป็นที่ประทับขององค์สมเด็จพระสังฆราช และพระเถระานุเถระที่มาเยี่ยมวัด สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราชประทานพระนามเป็นนามของกุฎิ

๑๑. **อนุสาวรีย์พระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต** เป็นรูปเหมือนเท่าองค์จริงของ พระอาจารย์มั่น พระบูรพาจารย์ของพระกรรมฐานผู้วางรากฐานการประพฤติปฏิบัติ

ธรรมของพุทธศาสนิกชน ปฐมอาจารย์ผู้เป็นจุดเริ่มต้น แห่งการกำเนิดวัด สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๔๔

๑๒. หอพระมหาอุปคุตเถระเจ้า สร้างเป็นรูปพระมหาอุปคุตเถระเจ้าปาง นันทภัตดาหาร (ปางจกบาตร) ประดิษฐานภายในมณฑปแบบล้านนากลางสระบัว เพื่อเป็นที่เคารพสักการะบูชาขอขมามีคุ้มครองรักษาให้ความร่มเย็นเป็นสุข

๑๓. พระบรมราชานุสาวรีย์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คุณลลิติณี กิตติสิทโธ ได้ขออนุญาตสร้างพระบรมราชานุสาวรีย์ ประดิษฐานไว้เป็นที่ เคารพสักการบูชาที่บริเวณหน้าวัด

๑๔. พระอนุสาวรีย์พระราชชายาเจ้าดารารัศมี คณะสงฆ์และศรัทธา ประชาชนร่วมใจกันสร้างขึ้นเพื่อเชิดชูพระเกียรติคุณและแสดงกตัญญูตาให้ปรากฏ คุณวัชระ ตันตรานนท์และคุณงามนิจ เรืองศรี เป็นผู้บริจาคทรัพย์สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๖

๑๕. พญาสิงห์ใหญ่ ๑ คู่ เพื่อเป็นการรักษาขนบธรรมเนียมของชาวล้านนา ที่สร้างสิ่งขึ้นตามประเพณี เพื่อแสดงว่า เป็นสัญลักษณ์ของพระศรีอริย-เมตตรัย พระพุทธเจ้าองค์ที่ ๕ เป็นสิ่งมหานท แก่บ้านเมือง แก่วัดและแก่สถานที่ และเป็น สัญลักษณ์ของอำนาจบารมีที่เกิดขึ้นโดยธรรม จัดสร้างโดยองค์การบริหารส่วน จังหวัดเชียงใหม่

๑๖. หอแก้วจุฬามณีศรีบรมธาตุ ประดิษฐานพระทันตธาตุเจ้าพระเขี้ยวผาง กำลังอยู่ในระหว่างก่อสร้าง (พ.ศ. ๒๕๕๑)

พระอุโบสถ

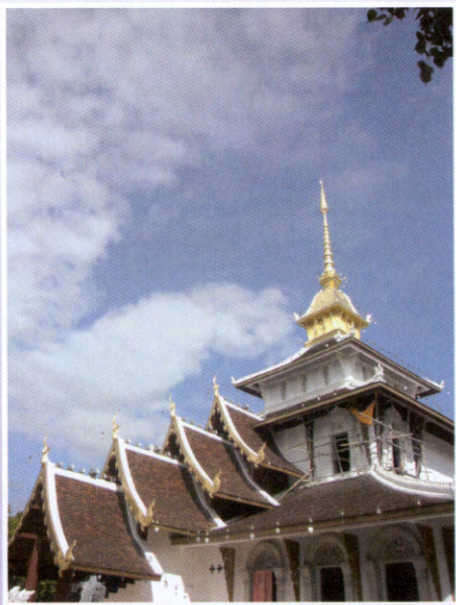
ภายในพระวิหารหลวง

พระธาตุเจดีย์พระพุทธรบาทสีร้อย

พระทันตธาตุเจ้าพระเขี้ยวฝาง

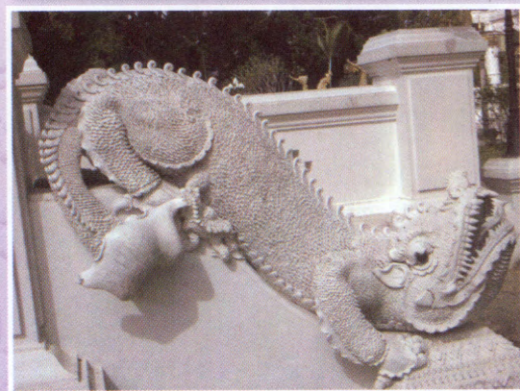
หอแก้วจุฬามณีศรีบรมธาตุ
ประดิษฐานพระทันตธาตุเจ้าพระเขี้ยวฝาง

บริเวณด้านหน้าวัด

พญาลิงใหญ่ บริเวณหน้าทางเข้าวัด

งานปูนปั้น
ศิลปะล้านนาภายในวัด

พระอนุสาวรีย์พระราชชายาเจ้าดารารัศมี

รูปที่ ๑: พระพุทธอมหามณีรัตนปฎิมากร

พระพุทธรูปปฏิมาศิลา สมัยล้านนา

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ จีรวรรณ แสงเพชร*

พระพุทธรูปปฏิมา นับเป็นอุเทสิกเจดีย์ประเภทหนึ่ง มีวัตถุประสงค์การสร้างเพื่อเป็นรูปแทนองค์สมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า การสร้างพระพุทธรูปปฏิมามีปรากฏเป็นรูปธรรมครั้งแรกราวพุทธศตวรรษที่ ๕ สืบต่อเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน สร้างด้วยวัสดุต่างๆ ตามคัมภีร์ประติมานวิทยาและมหาบุรุษลักษณะ เพื่อแสดงความเป็นทิพยบุคคลอันพิเศษของสมเด็จพระบรมศาสดา มีรูปแบบศิลปกรรมที่มีลักษณะท้องถิ่นผสมผสานกับรูปแบบอื่นที่สัมพันธ์กัน กลายเป็นเอกลักษณ์ “สกุลช่าง” หรือยุคสมัย ปรากฏในดินแดนที่นับถือพระพุทธศาสนา

สำหรับพระพุทธรูปปฏิมาองค์สำคัญ มักจะมีความเกี่ยวข้องกับตำนานการสร้างที่กล่าวย้อนกลับไปถึงครั้งสมัยพุทธกาล หรือสมัยอดีตอันไกลเกินกว่ายุคที่มีการสร้างพระพุทธรูปปฏิมา ในวาระดังกล่าวจะปรากฏเทพเทวา โดยเฉพาะพระอินทร์หรือพระวิษณุกรรม เป็นผู้สร้างแกะสลักหรือขึ้นรูปหุ่นพระพุทธรูปปฏิมา กำกับการสร้างให้สัมฤทธิ์ผล จากนั้นจึงกล่าวถึงขั้นตอนการอธิษฐานอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุเข้ามาประดิษฐานในส่วนต่างๆ ของพระวรกายด้วยปาฏิหาริย์ ลักษณะการรจนาตำนานดังกล่าว สะท้อนให้เห็นถึงความสำคัญของพระพุทธรูปปฏิมา ที่มีความพิเศษแตกต่างจากองค์อื่นๆ ทั่วไป รวมถึงฝีมือช่างชั้นสูงในสมัยที่มีการสร้าง

ในสมัยล้านนามีการจำหลักพระพุทธรูปปฏิมาศิลา จากก้อนศิลาที่เป็นวัสดุท้องถิ่นหรือนำเข้าจากต่างแดน อาทิ แก้วผลึกใส แก้วผลึกทึบสีต่างๆ ศิลาสีเขียว ประเภทหยก และศิลาทราช ทั้งนี้ผู้สร้างจะต้องแกะสลักอย่างแม่นยำด้วยฝีมือช่าง

* ภาควิชาทัศนศิลป์ คณะศิลปกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ที่มีความขำนาฏอย่างยิ่ง นอกจากนี้ในสมัยล้านนายังได้ให้ความนับถือพระพุทธรูปปฏิมา
ศิลา ที่สร้างขึ้นในดินแดนอื่นที่อยู่ใกล้เคียง อันอาจแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์
ระหว่างอาณาจักรล้านนา กับศิลปกรรมแหล่งอื่นที่มีมาก่อน รวมทั้งผลงานที่สร้างขึ้น
ร่วมสมัย ดังตัวอย่างที่จักกล่าวต่อไป

พระแก้วมรกต (พระพุทธรูปหามณีรัตนปฏิมากร)

พระแก้วมรกตหรือพระพุทธรูปหามณีรัตนปฏิมากร เป็นพระพุทธรูปปฏิมาคู่บ้าน
คู่เมืองที่ประชาชนชาวไทยให้ความสำคัญและความเคารพสูงสุด (รูปที่ ๑) มีประวัติ
ความเป็นมาปรากฏในวรรณกรรมพุทธศาสนาที่ได้รับการรจนา หรือการแปลด้วย
สำนวนภาษาต่างๆ กล่าวถึง ประวัติการสร้าง การค้นพบ การอัญเชิญไปประดิษฐาน
ยังดินแดนต่างๆ

ตำนานพระรัตนปฏิมา รจนาเป็นภาษาบาลี โดยพระรัตนปัญญาเถระ
เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ มีปรากฏใน **ชินกาลมาลีปกรณ์**^๑ กล่าวถึง สมัยพญา
โลกราช หรือพระเจ้าฟ้างนคราธิปัตติ ทรงสดับพระธรรมเทศนาจากพระภิกษุณิกาย
สีหลภิกขุจากศรีลังกา ในเรื่องอานิสงส์การปลูกไม้พระมหาโพธิ์ โปรดให้ย้ายกิ่งไม้
พระมหาโพธิ์เบื้องขวาที่เดิมปลูกไว้ที่วัดป่าแดงหลวงมหาวิหาร มาปลูกในพระอาราม
วัดมหาโพธารามที่ทรงสร้างใหม่ สร้างและจำลองเหตุการณ์ที่พระพุทธองค์ทรงตรัสรู้
แล้วโปรดให้เสถาปนิกนายช่างประจำราชสำนักคือ สีหโคตเสนาบดีหรือหมื่นด้ามพริ้ว
ศตราชบุรุษก่อเสริมแปลง **ราชกุฎี** หรือเจดีย์หลวง^๒ ให้ยิ่งใหญ่มีความงดงามประดุจ

^๑ แสง มนวิฑูร. ร.ต.ท. (แปล), **ชินกาลมาลีปกรณ์**, กรมศิลปากร : กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องใน
การบูรณะโบราณสถาน อ.เชียงใหม่ จ.เชียงใหม่, ๒๕๐๑, หน้า ๑๑๓-๑๑๔.

^๒ สันนิษฐานว่า **ราชกุฎี** หรือเจดีย์หลวง เมื่อครั้งแรกสร้างสมัยพญาแสนเมืองมา คงมีรูปแบบเป็น
เจดีย์ทรงปราสาท ๕ ยอด ต่อมาในสมัยพญาดีโลกราชจึงก่อเสริมแปลงรูปแบบเป็นเจดีย์ทรง
ปราสาทยอดเดียว **“มีระเบียบกระพุ่มยอดเป็นอันเดียว นำเลื่อมใสยังนัก เป็นจุดเด่นแห่ง
ราชธานีเชียงใหม่”** ราชละเอียดดูที่ **ชินกาลมาลีปกรณ์**, หน้า ๑๑๔.

พระธาตุจุฬามณีบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ กับทั้งบรรจุพระบรมสารีริกธาตุที่พระมหาธรรมคัมภีร์เถระ อัญเชิญมาจากศรีลังกา เมื่อการแล้วเสร็จจึงอัญเชิญ **พระรัตนปฏิมา** จากนครลำปาง มาประดิษฐานในจระนำทิศตะวันออกของพระมหาเจดีย์ เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๐๒๕^๖ จากนั้นจึงได้กล่าวอธิบายความเป็นมาและความสำคัญของพระรัตนปฏิมาในลำดับต่อไป

เนื้อหาตอนต้นของตำนาน กล่าวถึงประวัติการสร้างพระรัตนปฏิมา สืบย้อนไปถึงสมัยพุทธศตวรรษที่ ๔ (พ.ศ. ๕๐๐) ณ เมืองบุพพดินครปาฏลีบุตร ว่า พระนาคเสนเถระ ซึ่งเป็นที่เลื่อมใสของพระเจ้ามิลินท์ ต้องการจะจำลองพระพุทธรูปปฏิมาที่สร้างแทนองค์สมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อจักให้พุทธศาสนารุ่งเรือง โดยมีดำริว่า หากสร้างด้วยแก้วมณีที่มีฤทธิ์และมนตราพระพุทธรูปปฏิมาจะยังคงปรากฏสืบพุทธศาสนาต่อไปถึง ๕,๐๐๐ ปี ครั้นพระอินทร์ทรงทราบ จึงสั่งให้พระวิษณุกรรมอัญเชิญแก้วมณีโชติ หรือรัตนโลกกมณีโชติ^๗ ที่ข้างเขาวินบูลมาเป็นวัสดุการสร้าง แต่เหล่าพระยาภุมภัณฑ์ที่ดูแลรักษาไม่ยอมให้ เนื่องจากแก้วมณีโชติเป็นบริโภคใช้สอยหนึ่งในสัตตัตถนะของพระเจ้าจักรพรรดิ ดังนั้นจึงเสนอให้นำ **แก้วอมรกต**^๘ ซึ่งอยู่ใกล้กับแก้วมณีโชติ มีอิทธิฤทธิ์ใกล้เคียงกัน ขนาด ๒ ศอก ๓ นิ้ว มีแก้ว ๗๕๐ ดวงเป็นบริวาร ครั้นเมื่อนำมาแล้วพระวิษณุกรรมจึงเนรมิตตนเป็นรูปกอาจารย์ คือ ช่างทำรูป มาตกแต่งด้วยตนเองมิใช่ด้วยอิทธิฤทธิ์แกะสลักพระรัตนปฏิมา ขนาดความสูง ๑ ศอก กับ ๑ นิ้ว ครั้นแล้วเสร็จพระนาคเสน เหล่า

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดิม.

^๗ ตำนานพระแก้วอมรกต (ฉบับหลวงพระบาง) เรียก **แก้วมณีโชติ** ว่า **รัตนโลกกมณีโชติ** รายละเอียดดูที่ **ตำนานพระแก้วอมรกต (ฉบับหลวงพระบาง)** ใน **พระแก้วอมรกต ตำนานพระแก้วอมรกต**, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๕๖, หน้า ๑๑๑.

^๘ หมายถึง **แก้วที่ทำด้วยเทวดา** ตำนานพระแก้วอมรกต (ฉบับหลวงพระบาง) กล่าวว่า **“...มีพรรณสีเขียว มีรัศมีงามประเสริฐ เทียมแก้วโลกาทิพยรัตตนายกได้ แก้วอมรกตดวงนี้มีสีเขียว สกิดอยู่ใกล้บริเวณแก้วรัตนโลกกมณีโชติ และแก้วอมรกตดวงนี้ มีบริวาร ๑,๐๐๐ ดวง...”**

พระชินาสพ หัวสั๊กกะและเทพเทวา ได้ร่วมกันสักการบูชาพระพุทธรูปปฏิมาตลอด ๗ วัน ๗ คืน ปรากรกฏปาฏิหาริย์ต่างๆ แล้วจึงอธิษฐานอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุประดิษฐานในองค์พระปฏิมา ๗ องค์ คือ พระเมหาฬี (๑) พระนลาฏ (๑) พระอุระ (๑) พระหัตถ์ (๒) และ พระขานู (๒) ครั้นพระบรมสารีริกธาตุประดิษฐานในองค์พระมหามณีนรัตนปฏิมากรแล้ว เนื้อแก้วก็ปิดมิดชิดสนิทเป็นเนื้อเดียวกันดังเดิม พระนาคเสนเถระได้พยากรณ์ว่า พระรัตนปฏิมาองค์นี้จะได้รับการบูชาสักการะรุ่งเรืองในวงศ์ทั้ง ๓ คือ วงศ์กัมโพช วงศ์อรันทหนะ และวงศ์สยาม

รัตนพิมพ์วงศ์ (ตำนานพระแก้วมรกต) เป็นตำนานพระแก้วมรกตที่พระพรหมราชปัญญา รจนาเป็นภาษาบาลี ชื่อ **รัตนพิมพ์สปรกณวณณาถา** เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๒๓ สมัยอยุธยาตอนปลาย^๖ (รูปที่ ๒) ได้ให้รายละเอียดที่พระพุทธรูปปฏิมาแสดงปาฏิหาริย์ในวาระที่สร้างแล้วเสร็จคือ การเปลี่ยนรัศมีฉัพพรรณรังสีต่างๆ ตลอด ๗ วัน

“... รัศมินั้น แผ่ชานออกมี สีเขียว เหมือนสีปีกแมลงภู่
 สีเหลือง เหมือนสีทองใบและหาดาล
 สีแดง เหมือนรัศมีดวงอาทิตย์แรกขึ้น
 สีขาว สุกปลั่งเหมือนรัศมีดาวประกายพุกฤษ์
 สีแสด เหมือนดอกอังกาบ
 และสีเลื่อม เหมือนสีแก้วไพฑูรย์หรือแก้วผลึก...”^๗

^๖ ครั้นต่อมา พระยารธรรมบุโรหิต (แก้ว) ได้เรียบเรียงแปลเป็นภาษาไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๑ รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) ได้แปลเป็นภาษาไทย และต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๐๔ ร.ต.ท.แสง มณีบุร ได้ทำการแปลใหม่ รายละเอียดดูที่ **รัตนพิมพ์วงศ์ ตำนานพระแก้วมรกต** ใน **พระแก้วมรกต ตำนานพระแก้วมรกต**, หน้า ๒๔.

^๗ **พระแก้วมรกต ตำนานพระแก้วมรกต**, หน้า ๔๔.

รัศมีทั้ง ๖ ที่เปล่งออกมา สามารถเปรียบเทียบได้กับฉัพพรรณรังสีที่เปล่งออกมาจากพระวรกายของสมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ขณะทรงแสดงปาฏิหาริย์ที่มีปรากฏในเรื่องราวพุทธประวัติตอนต่างๆ ครั้นแล้วจึงทำการฉลองสมโภชพระรัตนปฏิมาอย่างมโหฬาร แซ่ซ้องสาธุการบูชาด้วยเครื่องสักการบูชา เช่น ธงชัย ธงฎากา ดอกบัว เครื่องหอม เครื่องบูชาชนิดต่างๆ กับทั้งบรรเลงเพลงสาธุการด้วยดุริยดนตรี เช่น กลอง สังข์ ตะโพน บัณเฑาะว์ พิณ ตลอดจน ๗ วัน ๗ คืน ครั้นแล้วจึงถึงขั้นตอนการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ที่มีพรรณนาบรรยายไว้ อย่างละเอียดว่า

“... จึงอัญเชิญพระบรมธาตุ ๗ องค์ ของพระจอมมุนีผู้ชนะมาร...
ซึ่ง (พระธาตุนั้น) มีสีต่างๆ แล้วตั้งพานเงินลวดลายวิจิตรไว้
วางพานทองลายวิจิตร ๗ พาน ลงบนพานเงินเป็นชั้นๆ ขึ้นไป
วางพานแก้วมณีงาม ๗ พาน ลงบนพานทองเป็นชั้นๆ ขึ้นไปตามลำดับ
แล้วประดิษฐานพระบรมธาตุของพระพุทธ ลงในพานแก้วมณีชั้นบนที่สุด
ซึ่งปูอาสนะอันวิจิตรรองไว้แล้ว...”^๔

พระนาคเสนเถระ ได้กระทำอธิษฐานอัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุ ประดิษฐาน
ในพระพุทธรัตนปฏิมาอันประเสริฐ ๗ แห่ง

“... คือ ประดิษฐานใน พระเมาสี องค์หนึ่ง พระนลาฏ องค์หนึ่ง
พระนาภี องค์หนึ่ง ในพระหัตถ์เบื้องขวา องค์หนึ่ง
ในพระหัตถ์เบื้องซ้าย องค์หนึ่ง
ในพระขานูเบื้องขวา องค์หนึ่ง ในพระขานูเบื้องซ้าย องค์หนึ่ง
... พระบรมธาตุของพระจอมมุนี ประดิษฐานในที่นี้แล้ว ลอยขึ้นไปในอากาศ
มีรัศมีรุ่งเรือง เปล่งแสงสว่างโชติช่วง แล้วฝังองค์ลงในพระพุทธรูป...”^๕

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๕.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๖.

พระนาคเสนเถระจึงกล่าวพยากรณ์ว่า พระพุทธอรุณองค์นี้ จะอยู่ในประเทศ
กัมโพช (ขอม) ประเทศม่าน (พม่า) และประเทศสยาม (ไทย) จะรุ่งเรืองอยู่ในประเทศ
ทั้ง ๓ นี้เป็นแน่แท้ **ประดุจองค์พระพุทธรูปประเสริฐทรงพระชนม์อยู่ในโลก**^{๙๐}

สำหรับความสำคัญของการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุในพระพุทธรูป
ปฏิมาและผลานิสงส์ที่มหาชนบูชาสักการะ ที่มีความพิเศษแตกต่างจากพระพุทธรูป
ปฏิมาองค์อื่นโดยทั่วไป มีความปรากฏใน **รัตนพิมพวงศ์** ฉบับพระพรหมราชปัญญา
ความว่า

“... พระพุทธรูปองค์ประเสริฐนี้ มีเดชาญาณมาก ไม่มีชีวิตก็เหมือนมีชีวิต
แสดงปาฏิหาริย์ได้ พระพุทธรูปประเสริฐ

เมื่อมีชีวิตทรงพระชนม์อยู่ ทรงแสดงปาฏิหาริย์ต่างๆ

พระองค์นี้พยานแล้ว

ทรงประดิษฐานพระศาสนา อันเป็นประโยชน์แก่ชนทั้งหลายตลอด ๕,๐๐๐ ปี

ผู้ใดบูชาพระพุทธรูป ที่บรรจุพระบรมธาตุอันประเสริฐ

เขาเหล่านั้น เมื่อตั้งใจเท่ากัน

บูชาพระพุทธรูป ที่บรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธรูปเป็นนิศย์

ก็ย่อมได้ผลเท่ากัน

คนทั้งหลายในครั้งนั้น เลื่อมใสพระพุทธรูปที่บรรจุพระบรมธาตุ

อันประเสริฐ กระทำการบูชาเป็นอันมาก

ครั้นทำลายชั้นธไปจากโลกนี้ ได้วิมานอันนำร้นรมย์

เต็มไปด้วยทวยเทพทั้งหลาย”^{๙๑}

จากข้อความดังกล่าวมา แสดงให้เห็นว่า การบูชาสักการะพระพุทธรูปปฏิมาที่
มีการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ จักได้ผลานิสงส์ที่เปรียบเสมือนการบูชาสมเด็จพระ

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน. หน้าเดิม.

^{๙๑} เรื่องเดียวกัน. หน้าเดิม.

พระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้าขณะยังมีพระชนม์ชีพ แม้เมื่อผู้บูชากายแตกดับไปจากมนุษยโลก ก็จักได้ไปบังเกิดบนโลกสวรรค์ที่นารีนรมย์ ด้วยเหตุดังกล่าว จึงอาจจะเป็นที่มาของการรจนา ตำนานพระพุทธปฏิมาที่มีการประดิษฐานพระบรมลาริทธิกาตุ รวมทั้งการบรรจุพระบรมลาริทธิกาตุ ที่ปรากฏในหลักฐานประวัติศาสตร์และหลักฐานโบราณคดีที่เป็นรูปธรรมลุ่มยต่อมา

ครั้งกาลต่อมาพระแก้วมรกตได้ไปประดิษฐานยังเมืองสำคัญต่างๆ คือ เมืองปาฏลีบุตร เมืองลังกาหวิป เมืองกัมโพช กรุงศรีอยุธยา เมืองละโว้ เมืองกำแพงเพชร และภายหลังที่เริ่มปรากฏหลักฐานชัดเจน คือเมื่อพระแก้วมรกตไปประดิษฐานอยู่ภายในพระสถูปที่เมืองเชียงราย จนเมื่อราวปี พ.ศ. ๑๙๗๙ พระสถูปต้องอุสนิบาดหักพังลงมา ได้มีการอัญเชิญพระพุทธปฏิมาที่ปิดทองคำทับทั่วทั้งองค์ที่พบในพระสถูปไปประดิษฐานในพระวิหาร ครั้นต่อมาปูนที่ลกรักปิดทองหุ้มอยู่ได้กระเทาะออกจึงทราบความว่า เป็นพระพุทธรูปแก้วแท่งทึบสีเขียว มหาชนชาวเชียงรายและชาวเมืองอื่นต่างมาราบมนัสการเป็นจำนวนมาก ผู้รักษาเมืองจึงมีใบบอกไปยังพญาสามฝั่งแกนเจ้าเมืองเชียงใหม่ จึงโปรดให้จัดกระบวนช้างไปรับ ครั้นระหว่างทางช้างทรงพระแก้วมรกตได้วิ่งตั้นไปย่นนครลำปางถึง ๓ ครา พญาสามฝั่งแกน จึงวิตกว่า ชะรอยผีซึ่งรักษาองค์พระแก้วมรกตจะมิยินยอมมาเมืองเชียงใหม่ จึงให้เชิญพระพุทธปฏิมาไปประดิษฐานไว้ที่เมืองลำปาง คือวัดพระแก้วดอนเต้า ประดิษฐานอยู่ ๓๒ ปี

ครั้งรัชกาลต่อมาสมัยพญาติโลกราช โปรดให้อารธนาพระรัตนปฏิมาแก้วมรกต กลับมาที่เมืองเชียงใหม่ประดิษฐานในซุ้มจะนำทิศตะวันออกของพระเจดีย์^{๑๒} โปรดให้สร้างหอพระแก้วรูปทรงมณฑปปราสาทยอด ภายในวัดเจดีย์หลวง (ราชกุฎี)

^{๑๒} พงศาวดารโยนก, หน้า ๓๔๕.

เพื่อประดิษฐานพระแก้วมรกตคู่กับพระแก้วขาวแต่การสร้างหอพระหาสำเร็จไม่^{๑๑}
พระแก้วมรกตประดิษฐานอยู่ ณ วัดเจดีย์หลวงเมืองเชียงใหม่เป็นเวลา ๔๕ ปี

ต่อมา พ.ศ. ๒๐๙๔ พระเจ้าไชยเชษฐา ราชโอรสพระเจ้าโพธิสารราช
กรุงศรีสัตนาคณหุต กับพระนางยอดคำทิพย์ ราชธิดาพระเมืองเกศเกล้าหรือพญาเกศ
เมื่อพระอัยกาสิ้นพระชนม์ ท้าวพระยากับพระสงฆ์ผู้ใหญ่ทั้งปวง จึงอัญเชิญพระเจ้า
ไชยเชษฐาขึ้นปกครองอาณาจักรล้านนา ครั้นไม่นานพระเจ้าโพธิสารราชทิวศต
เกิดเหตุนี้เองพระเจ้าไชยเชษฐาจึงราชสมบัติกัน เสนาบดีจึงเชิญพระเจ้าไชยเชษฐา
กลับไปปกครองเมืองหลวงพระบางเพื่อระงับเหตุจลาจล ครานั้นพระเจ้าไชยเชษฐา
จึงอัญเชิญพระรัตนปฏิมากรแก้วมรกตไปด้วย เมื่อปี พ.ศ. ๒๐๙๕^{๑๒} โดยอ้างว่าจะ
รับไปทำบุญและให้เจ้านายที่เมืองหลวงพระบางบำเพ็ญกุศล พระเจ้าไชยเชษฐาทรง
รับครองกรุงศรีสัตนาคณหุต ณ เมืองหลวงพระบาง สถาปนาพระนามว่า **พระเจ้า
ไชยเชษฐาธิราช** ด้วยเหตุที่ทรงครองอาณาจักรล้านช้างและล้านนา ฝ่ายท้าวพระยา
เมืองเชียงใหม่ไม่พอใจ จึงไปเชิญพระเมกุฎิ จากเมืองนาย มาปกครองอาณาจักร
ล้านนา

พ.ศ. ๒๑๐๗ พระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองมีอำนาจมากขึ้น พระเจ้าไชยเชษฐา-
ธิราชทรงย้ายราชธานีไปเมืองเวียงจันทน์ อัญเชิญพระแก้วมรกตประดิษฐานอยู่ที่

^{๑๑} ตำนานพระแก้วมรกต กล่าวว่าอัญเชิญไปประดิษฐานภายในพระวิหาร “...พระเจ้าเชียงใหม่
ได้พยายามจะทำพระวิหาร ที่ไว้พระมหามณีรัตนปฏิมากร ให้เป็นปราสาทมียอดให้สมควร
แต่หาสมประสงค์ไม่ อสุณีบาดตกลองต้องทำลายยอดที่ตั้งสร้างขึ้นหลายครั้ง จึงได้เชิญ
พระมหามณีรัตนปฏิมากรไว้ใน **พระวิหาร** มีชুমจะระนำอยู่ในผนังด้านหลัง สำหรับเป็นที่ตั้ง
พระมหามณีรัตนปฏิมากร กับทั้งเครื่องประดับอาคารณูบูชาต่างๆ มีบานปิดตั้งตู้เก็บรักษา
ไว้ เบียดอกให้คนทั้งปวงนมัสการเป็นคราวๆ...” ตำนาน**พระพุทธรูปสำคัญ**, หน้า ๖.

^{๑๒} เมื่อครั้งที่พระเจ้าไชยเชษฐา เสด็จกลับไปปกครองเมืองหลวงพระบาง ได้อัญเชิญพระพุทธรูปปฏิมา
ที่สำคัญไปในการนี้หลายองค์ อาทิ พระแก้วมรกต พระแก้วขาว พระแสน (ปัจจุบันประดิษฐาน
ภายในพระวิหารวัดพุทธวนารามราชวรวิหาร กรุงเทพมหานคร) เป็นต้น

เมืองเวียงจันทน์ และได้ประดิษฐานอยู่นานถึง ๒๑๔ ปี ครั้น พ.ศ. ๒๓๒๑ รัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี เกิดสงครามกับกรุงศรีศตนาคนहुตพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ขณะดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก เป็นแม่ทัพยกไปตีเมืองเวียงจันทน์สำเร็จได้อัญเชิญพระแก้วมรกตและพระบาง^{๑๔} ลงมายังกรุงธนบุรี สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทำการสมโภชประดิษฐานไว้ ณ โรงพระแก้ว บริเวณพระราชวังเดิม

ครั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อปีชกาล พ.ศ. ๒๓๒๕ โปรดให้สร้างพระอารามสำหรับพระบรมมหาราชวัง เป็นที่ประดิษฐานพระแก้วมรกต ครั้นการสร้างแล้วเสร็จ จึงอัญเชิญพระแก้วมรกตลงเรือพระที่นั่งกิ่งพร้อมด้วยขบวนเรือ แห่ข้ามปากเข้าพระบรมมหาราชวัง อัญเชิญประดิษฐานในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อ ณ วันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๒๗ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชดำริสร้างเครื่องทรงถวายสำหรับฤดูร้อนและฤดูฝน ถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริสร้างเครื่องทรงฤดูหนาวถวาย จึงมีการพระราชพิธีเปลี่ยนเครื่องทรง ๓ อย่างตามฤดูจนทุกวันนี้

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชศรัทธาเลื่อมใสพระพุทธรูปนามรัตนปฏิมากร มีพระราชกระแสรับสั่งให้ช่างเขียน เขียนรูปพระแก้วมรกตทรงเครื่องทรงทั้งสามฤดูลงบนแผ่นผ้าขนาดใหญ่ เพื่อพระราชทานแก่ชาวต่างชาติที่ใคร่อยากเห็น^{๑๖} (รูปที่ ๓) รวมทั้งทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง **ตำนานพระแก้วมรกต** ตั้งแต่ประวัติการค้นพบในพระสถูปที่เมืองเชียงราย เป็นภาษามคธ

^{๑๔} สำหรับพระบาง ได้โปรดฯ ให้อัญเชิญกลับไปเมืองหลวงพระบาง ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

^{๑๖} ภาพวาดพระแก้วมรกตทรงเครื่อง ๓ ฤดู พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้คณะราชทูตสยาม เชิญไปถวายพระจักรพรรดินโปเลียนที่ ๓ แห่งประเทศฝรั่งเศส เมื่อปี พ.ศ.

ภาษาไทย และภาษาอังกฤษ เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๔๗^{๑๑} สำหรับคาถาภาษามคธนั้น พระราชทานไปเมืองลังกา ส่วนภาษาอังกฤษพระราชทาน เซอร์ ยอนเบาริง ราชทูต อังกฤษที่เข้ามาเจริญพระราชไมตรี และโปรดเกล้าฯ ให้อาลักษณ์อ่าน ตำนาน พระแก้วมรกตหรือรัตนพิมวงค์ ในการสวดมนต์เย็น พระราชพิธีศรีสังฆปานกาล พิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ภายในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

รูปแบบศิลปกรรม

พระพุทธรูปหามณีรัตนปฏิมากร หรือพระแก้วมรกต เป็นพระพุทธรูปปฏิมาที่จำหลักจากศิลาสีเขียวทึบประเภทเดียวกับหยก มีขนาดหน้าตักกว้าง ๔๘.๓ เซนติเมตร ความสูงแต่ส่วนฐาน ๒๖ เซนติเมตร ลักษณะพระพักตร์ค่อนข้างกลม พระหนุเป็นปม อุชณิษะเหนือพระเศียรจำหลักเป็นรูปครึ่งวงกลมเรียบ พระพุทธรูปปฏิมาประทับนั่ง ขัดสมาธิราบ เหนือฐานหน้ากระดานเกลี้ยง พระหัตถ์ขวาซ้อนทับพระหัตถ์ซ้ายแสดงปางสมาธิหรือยานุทรา ครองจีวรห่มเฉียงเปิดพระอังสาขวา ชายสังฆาฏิยาวลงมา เบื้องล่างจรดพระนาภี จากพุทธลักษณะที่กล่าวมาสันนิษฐานว่า พระพุทธรูปหามณีรัตนปฏิมากร หรือพระแก้วมรกต ล้างขึ้นในศิลปะล้านนารุ่นหลัง เมื่ออิทธิพลศิลปะสุโขทัยเข้ามาผสมผสานกับศิลปะล้านนา

พระแก้วขาว (พระพุทธรูปขจรรัตนจักรพรรดิพิมลมณีมัย)

พระแก้วขาว เป็นพระพุทธรูปปฏิมาที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ตำรงราชานุภาพ ทรงสันนิษฐานว่า พระพุทธรูปปฏิมาที่มีเรื่องราวกล่าวถึงในตำนาน

^{๑๑} จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, พระบรมราชาธิบาย และคาถาดำเนินพระแก้วมรกต, พิมพ์ครั้งที่ ๔ งานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าหญิง พาณิวงค์ ทวีวงศ์, พ.ศ. ๒๕๑๐, หน้า ๗-๘.

คู่กับพระแก้วมรกต นั้นน่าจะหมายถึง **พระพุทธบุษยรัตนจักรพรรดิพิมลมณีมัย** (รูปที่ ๔) มีเนื้อความปรากฏในหนังสือพงศาวดารโยนก^{๑๔} ความว่า

รัชกาลพระเจ้าติโลกราช หรือพระเจ้าศิริธรรมจักรวัตติโลกราชามหาธรรมิกราช เมื่อโปรดฯ ให้หมื่นด้ามพร้าคตสร้าง **หอพระแก้ว** ตามอย่างโลหะปราสาท คือ ปราสาทหยอดที่ถ่ายแบบมาจากศรีลังกา ในวัดเจติยหลวง (ราชกุฎี) เพื่อประดิษฐาน **พระแก้วมรกต** และ **พระแก้วขาว**^{๑๕} พระแก้วมรกต และพระแก้วขาว จึงนับเป็น พระพุทธปฏิมาสำคัญที่สุด ๒ องค์ ประจำนครเชียงใหม่ตั้งแต่รัชกาลพระเจ้าติโลกราช

ตำนานการสร้างพระแก้วขาว สันนิษฐานว่า เป็นตำนานที่รจนาขึ้นในดินแดนล้านนา โดยให้ความสำคัญกับเรื่องราวปาฏิหาริย์ต่างๆ เริ่มต้นเนื้อหา กล่าวย้อนไปถึงสมัยก่อนการสร้างนครหริภุญไชย^{๑๖} พระสุเทวฤๅษี ได้นำดอกจำปา ขึ้นไปบูชาพระจุฬามณีเจติยบันสวรค์ชั้นดาวดึงส์ และได้กล่าวกับพระอินทร์ถึงเรื่องราวการสร้างพระพุทธปฏิมาในมนุษยโลก ด้วยวัตถุมิคำ ๕ ชนิด ในเพ็ญเดือนต่างๆ เริ่มต้นจากเดือนเพ็ญวิสาข^{๑๗} ที่ละวะรัฎฐะ (ละโว้) จะสร้างพระพุทธปฏิมากรด้วยแก้วขาว เพ็ญเดือน ๗ ชาวเมืองจฬนี จะสร้างพระพุทธปฏิมาด้วยทองคำ

^{๑๔} หนังสือพงศาวดารโยนก เรียบเรียงโดย พระยาประชาภิกขลจักษ์ (แหม่ม บุนนาค) ในสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยเรียบเรียงจากตำนานพื้นเมืองฉบับต่างๆ ทางภาคเหนือ เช่น ตำนานเมืองสุวรรณโคมคำ ตำนานสิงหนวัตติ ตำนานเมืองหริภุญไชย ตำนานหิริญนครเชียงแสน ตำนานพิงคองศ์ชินกาลมาลินี (ชินกาลมาลีประณ) พงศาวดารเมืองเชียงใหม่ ตำนานเมืองพะเยา ตำนานเชียงรายน ตำนานเมืองน่าน ตำนานพระธาตุและพระพุทธปฏิมาฉบับต่างๆ รวมทั้งได้สอบถามกับพงศาวดารต่างชาติ ที่รจนาขึ้นร่วมสมัย อาทิ พงศาวดารพม่า รามัญ ไทยใหญ่ เขมร ล้านช้าง และหนังสือต่างประเทศ การนำเสนอแบ่งออกเป็น ๖ ภาค (หมวด)

^{๑๕} ประชาภิกขลจักษ์ พระยา (แหม่ม บุนนาค), **พงศาวดารโยนก**, พิมพ์ครั้งที่ ๗ กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, หน้า ๓๔๒.

^{๑๖} ตามตำนานกล่าวว่า พระแก้วขาวสร้างขึ้นหลังพระพุทธเจ้าปรินิพพานไปแล้ว ๗๐๐ ปี

^{๑๗} เพ็ญเดือนวิสาขะ หมายถึง วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖

เพ็ญเดือน ๘ ขาวเมืองปากกลีบุตร จะสร้างพระพุทธรูปปฏิมากรด้วยแก้วเขียว^{๒๒}
 เพ็ญเดือน ๘ ครั้งที่ ๒ ขาวเมืองสาวัดดี จะสร้างพระพุทธรูปปฏิมาด้วยพระแก่นจันทน์
 แดง (แก่นจำปา) เพ็ญเดือน ๙ ขาวราชคชนคร (ราชคฤห์) จะสร้างพระพุทธรูป
 ปฏิมาด้วยแก้วแดง (โลหิตธรรมณี) แล้วพระสุเทวฤๅษี จึงลงมาจากเทวพิภพกลับไปยัง
 กรุงละโว้

ขณะนั้นมีพระอรหันต์ได้แก้วขาวบริสุทธิ์บุษยรัตน์จากจันทระเทวบุตร จึง
 ขอให้พระวิษณุกรรมเทพบุตร มาเนรมิตเป็นรูปปฏิมาของสมเด็จพระบรมศาสดา
 ครั้นสำเร็จแล้วจึงอธิษฐานบรรจุพระบรมสารีริกธาตุในส่วนต่างๆ ของพระวรกาย

“... บรรจุพระบรมธาตุ ๔ พระองค์

ไว้ในพระเมาลี ๑ พระนลาฏ ๑

พระอุระ ๑ พระโขนง ๑”^{๒๓}

เมื่อพระสุเทวฤๅษีสร้างเมืองหริภุญไชยนครสำเร็จ จึงอัญเชิญพระนาง
 จามเทวีขึ้นนครครองเมือง ตามตำนานกล่าวว่าพระนางจามเทวีได้อารธนาพระแก้วขาว
 จากเมืองละโว้ ขึ้นมาประดิษฐานในหอพระแก้วเมืองหริภุญไชย เมื่อพญามังราย
 ตินครหริภุญไชยได้จุดไฟเผาเมืองแต่ไฟก็ไม่ไหม้หอพระแก้ว พญามังรายจึงอัญเชิญ
 พระแก้วขาวไปประดิษฐานในราชมณฑลที่เมืองเชียงใหม่ ครั้นต่อมาในรัชกาล
 พระเจ้าติโลกราช โปรดให้อัญเชิญพระแก้วขาวประดิษฐานในหอพระแก้ว คู่กับ
 พระแก้วเขียว คือ พระแก้วมรกต ณ วัดเจดีย์หลวง กลางเมืองเชียงใหม่ตั้งที่กล่าว
 มาในตอนต้น

ครั้นเมื่อพระเจ้าไชยเชษฐา เสด็จจากกรุงศรีสัตนาคนหุตมาปกครอง
 อาณาจักรล้านนาเป็นการชั่วคราว เมื่อเสด็จกลับไปได้อัญเชิญพระแก้วมรกตและ
 พระพุทธรูปปฏิมาสำคัญกลับไปยังเมืองหลวงพระบางหลายองค์รวมทั้งพระแก้วขาว
 ต่อมาเมื่อมีการสร้างเมืองเวียงจันทน์เป็นราชธานีใหม่ พระเจ้าไชยเชษฐาโปรดให้

^{๒๒} หมายถึง พระแก้วมรกต

^{๒๓} พงศาวดารโยนก, หน้า ๓๔๒.

อัญเชิญพระแก้วมรกตไปประดิษฐาน ส่วนพระแก้วขาวมิได้มีหลักฐานกล่าวถึง สมัยนั้นอาจมีเหตุจลาจลมีผู้นำพาไปซ่อนไว้ในถ้ำเขาส้มป่อยนายอน แขวงนครจำปาศักดิ์ และอาจเป็นสาเหตุทำให้ตำนานที่กล่าวถึงพระแก้วขาวเลือนหายไปนานกว่า ๑๐๐ ปี

ต่อมามีพรานป่า ๒ คน คือ พรานทิง พรานเทิง ไปพบในถ้ำเขาส้มป่อย สำคัญว่าเป็นของวิเศษเช่นบวงสรวงก็สัมฤทธิ์ผลตามปรารถนา ครั้นเห็นว่าอยู่ในที่เปลี่ยวเกรงจะถูกลักไป จึงเชิญมารักษาไว้ที่บ้านตน แล้วทำการผูกพระแก้วกับหน้าไม้คอนกลับเรือน เป็นเหตุให้พระภรรณเบื่องขวากระทบหน้าไม้ลิบขึ้นไป เวลาที่พรานทั้ง ๒ ยิงได้สัตว์ป่า ก็นำโลหิตมาเช่นสรวงบูชาพระแก้ว ซึ่งเรียกว่า “ผีเสื้อหน้าไม้” และให้เฝ้าอยู่รักษาเรือนของตน

สมัยกรุงธนบุรี เจ้าชัยกุมารเจ้านครจำปาศักดิ์ ทราบความเรื่องพระพุทธรูปแก้วผลึก จากพรานทั้ง ๒ จึงให้อัญเชิญมาประดิษฐานในพระวิหารที่สร้างขึ้นใหม่ในนครจำปาศักดิ์ ครั้นต่อมา พ.ศ. ๒๓๕๔ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดให้ข้าหลวงเชิญหีบเพลิงไปปลงศพเจ้าหน้า เจ้านครจำปาศักดิ์ ที่ถึงแก่พิราลัย ข้าหลวงได้เห็นพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วผลึกจึงกล่าวแก่ท้าวพระยานครจำปาศักดิ์ว่า มิสมควรที่พระพุทธรูปปฏิมาจะประดิษฐานในเมืองนี้ เนื่องจากเป็นของวิเศษอาจจะเกิดอันตรายหายสูญไป จึงมีใบบอกลงมากกราบบังคมทูลถวายพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วผลึก โปรดฯ ให้จัดริ้วกระบวนแห่สมโภชอย่างยิ่งใหญ่ ตามหัวเมือง ปลายทางจนถึงกรุงเทพฯเป็นเวลา ๓ เดือน

เมื่อการสมโภชแล้วเสร็จ โปรดให้อัญเชิญไปที่โรงประชุมช่างข้างพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน^{๒๔} ทรงให้ช่างจัดหาเนื้อแก้วผลึกมาเจียรระโนต่อเข้ากับส่วนพระภรรณที่ชำรุด พระราชทานแบบให้ช่างทำฐานพระพุทธรูปปฏิมาหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์หุ้มทองคำ แล้วให้ช่างหุ้มส่วนพระเศียรด้วยทองคำ ดุนเป็นเม็ดพระศกต่อยอดพระรัศมีลงยา

^{๒๔} ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้อัญเชิญพระพุทธรูปบุษยรัตน์ ไปประดิษฐานภายในหอเทพาติเทพพิมาน (ต่อมาคือ หอพระสุราลัยพิมาน) ซึ่งสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ เพื่อประดิษฐานพระพุทธรูปปฏิมาสำคัญ และพระบรมสารีริกธาตุ

ราชาวดีประดับเพชร^{๒๕} ส่วนยอดพระรัศมีและพระศกรับสั่งว่ายังไม่ต้องตามแบบแผนพระพุทธรูป จึงให้ช่างแผ่ทองคำหุ้มส่วนพระเศียรที่มีพระศกหนุนให้เม็ดพระศกเต็มตามที่ ต่อกับพระรัศมีลงยาราชาวดีมีเพชรประดับใจกลางหน้าหลังและกลีบตันพระรัศมี ครั้นเมื่อถวายสวมลงพื้นทองและช่องदनพระศก ก็มาปรากฏช่างพระพักตร์เป็นรวงผึ้ง เห็นพระพักตร์เป็นพรรณเหลืองคล้ำไม่ผ่องใสเหมือนสีพระองค์ รับสั่งให้ประชุมนายช่างที่มีสติปัญญาปรึกษาคิดแก้ไข จึงตกลงเอาเนื้อเงินแผ่หุ้มลงเสียชั้นหนึ่ง แล้วจึงสวมพระศกทองคำชั้นนอก ก็เห็นพระพักตร์ใสสะอาดขาวนวลดีเสมอกับพระองค์ มีรับสั่งให้ทำที่ประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ทรง **บรรจุพระบรมธาตุไว้ ๓ พระองค์ ในพระสุวรรณภรณ์** ซึ่งมีอยู่ในของพระจุฬาธาตุหรือภายในอุษณิษะ

“ ... ครั้นแล้วจึงมีรับสั่งให้นำพระสุวรรณภรณ์น้อย พอลงสอดลงในช่องบนพระจุฬาธาตุ เป็นที่**บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ** ไว้ให้พอสมควรเป็นอุตมบุษนิยวัตถุ....”

โปรดฯ ให้ช่างลงยาของพระเนตรขาวดำให้แนบสนิท แลถวายฉัตรทองคำลงยาราชาวดี ประดับพลอย ๕ ชั้น มีใบโพธิ์แก้วห้อยประดับ ทำสันถัดห้อยหน้าฐานพระพุทธรูปมาด้วยทองคำลงยาราชาวดีจำหลักลาย พื้นเป็นลายทรงข้าวบิณฑ์ประดับเพชรพลอย ครั้นกาลสำเร็จแล้วจึงอัญเชิญไปประดิษฐานใน **หอเทพาคิเทพยพิมาน**^{๒๖} ซึ่งอยู่ข้างบูรพทิศพระที่นั่งไพศาลทักษิณ เป็นที่ทรงสักการะบูชาวันละสองเวลา เข้าค่ำมิได้ขาด โปรดเกล้าฯ ให้ตกแต่งเครื่องบูชาด้วยเครื่องแก้วที่นำเข้ามาจากต่างประเทศสำหรับบูชาพระพุทธรูปมา

^{๒๕} ตำราลงยาราชาวดี, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๔ กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๖, หน้า ๗๗.

^{๒๖} หอเทพาคิเทพยพิมาน เป็นนามเดิมของหอพระสุราลัยพิมาน

ตั้งแต่พระพุทธปฏิมากรแก้วผลึกมาอยู่ในพระนคร เมื่อมีการพระราชพิธีใหญ่ประจำปี มีพระบรมราชโองการให้เชิญพระพุทธปฏิมากรแก้วผลึก ไปตั้งบนแท่นพระมณฑลทำสักการบูชา แลเชิญเป็นประธานขบวนแห่เรือและบกทุกครั้ง ครั้นเมื่อโปรดที่จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ก็ให้เชิญพระพุทธปฏิมากรแก้วผลึกไปสมโภชในที่นั้นๆ จึงนับเป็นพระพุทธปฏิมาคู่พระบารมีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงให้ความสำคัญสูงสุด

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๐๔ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธปฏิมากรแก้วผลึก เจกเช่นสมเด็จพระบรมชนกนาถ มีพระบรมราชโองการให้ พระศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์และเจ้าพรหมเทวานุเคราะห์ เจ้าเมืองอุบลราชธานีและเจ้าราชวงศ์เจ้าเมืองจำปาศักดิ์เก่า รวบรวมพงศาวดารเก่าของเมืองนครจำปาศักดิ์ และจดหมายเหตุเก่าใหม่ ที่มีในรัชกาลก่อนถึงปัจจุบัน เรียบเรียงเรื่อง **พระพุทธปฏิมากรแก้วผลึก** ตามความเดิมโดยเน้นรายละเอียด วาระที่พระพุทธปฏิมาประดิษฐานในนครจำปาศักดิ์ ประวัติการค้นพบ รวมทั้งจดหมายเหตุการอัญเชิญพระพุทธปฏิมากรแก้วผลึกมายังกรุงเทพมหานคร การสมโภชพระพุทธปฏิมา การปฏิสังขรณ์และการบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ การประดิษฐานในพระราชพิธี รายละเอียดการสร้างเครื่องราชูปโภคถวายเป็นพุทธบูชา ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยและเหตุมงคลต่างๆ อันบังเกิดภายหลังการประดิษฐานพระพุทธปฏิมา

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้จัดสร้างพระรัศมีทำเพชรเพิ่มต่อเข้ากับเครื่องสวมพระเศียรที่มีพระศกเป็นเพชร และพระอุณาโลมเพชรรูปใบโพธิ์ตามพุทธลักษณะ (รูปที่ ๕) โปรดให้บูรณะซ่อมแซมพระสุวรรณภรณ์ เพื่อประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุเพิ่มเติมให้มั่นคงเป็นคำรบสอง

“... พระสุวรรณภรณ์ที่บรรจุพระบรมธาตุอยู่ในพระจุฬาทูนั้น
 สันฐานเป็น ไกศ์ไกลงยา ตั้งไว้หลวมๆ งอนแง่น ทรงพระราชดำริ
 เห็นว่าหล้าสมควรไม่ มีพระบรมราชโองการ ให้ช่างบุผผมนี้อุ่นพคุณ
 เพิ่มเข้าทำให้ใหม่ ให้สันฐานใหญ่เต็มช่องนั้น แล้วมีฝาประดับด้วยเพชร
 ขนาดเท่าผลบัวแก้ว ไต่เต็มเท่าปากช่อง และมีเรือนเป็นคองชั้นเข้ากับ
 พระสุวรรณภรณ์แน่นสนิท แล้วทรงเลือกพระบรมธาตุ ขนาดน้อย
 อีก ๒ พระองค์ ขนาดกลางอีก ๒ พระองค์ บรรจุให้ครบเป็น ๗ พระองค์
 กับแก้ว แล้วเชิญพระสุวรรณภรณ์สอดลงในช่องที่บรรจุตามเดิม
 เพชรใหญ่ในเบื้องพระสุวรรณภรณ์ ก็เป็นเครื่องปิดช่องในพระจุฬาทูนั้น
 ได้สนิท...”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระพุทธรัดนสถาน ลักษณะ
 เป็นพระวิหาร ๕ ห้อง มีเฉลียงโถยรอบประดับผนังและเสาดด้วยศิลาหลังคามุง
 กระเบื้องเคลือบ ภายในพระราชมณฑียรบริเวณสวนขวาในพระบรมมหาราชวัง
 (รูปที่ ๖) โปรดเกล้าฯ ัญเชิญพระพุทธรูปปฏิมากรแก้วผลึกไปประดิษฐานเป็นพระพุท
 ธิมาประธานภายในพระพุทธรัดนสถาน

“... แล้วทรงสถาปนาการสร้าง พระพุทธรัดนสถาน หลังหนึ่ง
 เพิ่มเข้าในทิศตะวันออก พระราชมณฑียรของพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเลิศหล้านภาไลยนั้น แล้วให้ก่อกำแพงแก้วกันเป็นส่วนหนึ่ง
 ตั้งแต่กึ่งกลางพระราชอุทยานสวนขวา มาจนทิศพายัพย์
 ยกเป็นพุทธเจดีย์สถาน อารามภายในพระราชวัง
 เป็นที่ประดิษฐานตั้งพระสถูปทองสุพรรณ
 พระสถูปบรรจุพระบรมพุทธรัดสารีริกธาตุ
 แล พระพุทธรูปปฏิมากรแก้วผลึก
 แลพระพุทธรูปฉลองพระองค์พระเจ้าอยู่หัวทุกพระองค์

แลพระพุทธปฏิมากรรูปพิเศษต่างๆ ไว้เป็นต้นมัสการในพระราชวัง
 วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ขนานนามว่า **พระพุทธนิเวศน์** อีกแห่งหนึ่ง...”^{๒๗}

โปรดให้สร้างพระมณฑปบุษบกและแท่นฐานรองรับพระพุทธปฏิมา
 ครั้นสำเร็จแล้วจึงมีพระบรมราชโองการให้ยกมาตั้งในพระอุโบสถวัดพระศรี-
 รัตนศาสดาราม เพื่อการฉลองสมโภช เพราะทรงดำริว่า เป็นที่ไปมาแห่งมหาชนราษฎร
 เพื่อจะได้อนุโมทนาพระราชกุศลร่วมกัน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 มีพระราชดำริว่า นามวิเศษของพระพุทธปฏิมากรแก้วผลึกยังหาไม่มี

“...เมื่อพิเคราะห์โดยละเอียดน้ำเนื้อแก้วของพระพุทธปฏิมากรแก้วพระองค์นี้
 ก็มีไขแก้วผลึกสามัญ เป็นแก้วอย่างเอกอุดม
 ที่ควรจะเรียกว่า บุษย์น้ำขาวก็ดี เพชรน้ำค้างก็ดี...”^{๒๘}

จึงทรงพระราชนิพนธ์นามพระพุทธปฏิมาว่า **พระพุทธบุษยรัตนจักรพรรดิ
 พิมลสมณัมัย** แลให้จารึกลงในพระสุพรรณบัฏแผ่นทองคำประดับเพชร มีรูปครุฑ
 ประจำแผ่นดินสมเด็จพระบรมชนกนาถคือ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
 ซึ่งได้พระพุทธปฏิมากรแก้วผลึกมาแต่เมืองนครจำปาศักดิ์ และมีพระสุพรรณบัฏ
 อีกแผ่นแปดเรียงบนหน้าฐานเฉียงตรงพระพักตร์พระพุทธปฏิมากร จารึกความที่ทรง
 ปฏิสังขรณ์ครั้งนี้กำกับตราพระราชลัญจกรสำหรับพระองค์

ครั้นถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้าง
 พระที่นั่งอัมพรสถานในพระราชวังดุสิต โปรดเกล้าฯ ให้อัญเชิญพระพุทธบุษยรัตนไป

^{๒๗} ประกาศเทวตา เฉลิมพระอภิเนาว์วิเวศน์ รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ราชละเอียดดูที่ สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ, **ประกาศการพระราชพิธี
 เล่ม ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๓ กรุงเทพฯ : สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๕๐,
 หน้า ๑๒๔.

^{๒๘} จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, **ตำนานพระพุทธบุษยรัตน**, พิมพ์ในงานพระราชทาน
 เพลิงศพ พระองค์เจ้าบุสบันบัวผัน, ธันวาคม ๒๔๘๕, หน้า ๑๑๕.

ประดิษฐานภายในหอพระ บนพระที่นั่งอัมพรสถาน ซึ่งยังคงประดิษฐานสืบมาจวบจนทุกวันนี้

รูปแบบศิลปกรรม

พระพุทธรูปขจรรัตนจักรพรรดิพิมลมณีมัยหรือพระแก้วขาว เป็นพระพุทธรูปปฏิมาที่แกะสลักจากศิลาแก้วผลึกขาวใสบริสุทธิ์ แบบที่ช่างเรียกว่า บุษย์น้ำขาว หรือเพชรน้ำค้าง มีคุณภาพเป็นเลิศพิเศษ ขนาดหน้าตักกว้าง ๑๙ เซนติเมตร ความสูงเฉพาะองค์พระ ๓๑.๘๐ เซนติเมตร สูงจากส่วนฐานถึงพระรัศมี ๕๑.๘๐ เซนติเมตร เป็นก้อนผลึกศิลารวมชาติ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระวินิจฉัยว่า

“... น้ำแก้วใสบริสุทธิ์โปร่งแลดูตลอดหน้าไปหลัง แลหลังไปหน้า แต่ที่ต้นพระเพลาลงมาจนทับเกษตรนั้น มียวงตั้งฝ่ายขาวแทรกอยู่ข้าง เป็นเหตุให้ผู้เห็นเป็นแน่ใจว่า แก้วนั้นเป็นแก้วศิลาแท้ มิใช่แก้วทุ่งสามัญ ดั่งเครื่องกระจก....”^{๒๙}

พระพุทธรูปมาประทับนั่งขัดสมาธิราบ พระหัตถ์แสดงปางสมาธิ (ธยานมูทรา) พระหัตถ์ขวาซ้อนทับเหนือพระหัตถ์ซ้าย ในส่วนของพระพักตร์เป็นรูปวงรี พระนลาฏค่อนข้างแคบมีเส้นกรอบพระพักตร์จำหลักเป็นวงโค้ง พระขนงโค้ง พระเนตรเหลือบลงต่ำ พระนาสิกโด่งเป็นสันนูน พระหูเป็นปม บริเวณดั้งพระกรรณที่เบื้องขวาแตกชำรุดตั้งปรากฏเรื่องราวตำนานที่กล่าวมาในตอนต้น ครอบพระเศียรทองคำ ด้านนอก ดุนประดับเม็ดพระศกฝังเพชร เป็นงานช่างสมัยรัชกาลที่ ๒ ต่อเหนือขึ้นไปกับพระรัศมีเปลวไฟ ดุนจำหลักซ้อนกันเป็นรูปกลีบบัวฝังเพชรขนาดใหญ่ อันเป็น

^{๒๙} จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, *รวมพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย และประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๔*, กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๔๘, หน้า ๖๘.

งานคราวบูรณะสมัยรัชกาลที่ ๔ ในส่วนของพระเศียรและอุษณีษะที่อยู่ภายในคง จำหลักเป็นรูปครึ่งวงกลมเรียบ แบบเดียวกับพระแก้วมรกต องค์พระพุทธรูปมี พระอังกาสาใหญ่ ครองจีวรหม่นเฉียงเปิดพระอังกาสาขวา ขายสังฆาฎีที่พาดเหนือพระ อังกาสายซ้ายจำหลักเป็นแผ่นขนาดใหญ่ยาวลงมาจรดพระนาภี ปลายตัดเป็นรูปปีกกา หรือเขี้ยวตะขาบ ที่บันพระองค์จำหลักเป็นรอยเส้นขอบสบง ๒ ชั้น จากรูปแบบ ศิลปกรรมที่กล่าวมา สันนิษฐานว่าสร้างขึ้นในศิลปะล้านนารุ่นหลัง อยุธยาพุทธศตวรรษ ที่ ๒๐ และคงจำหลักร่วมสมัยกับพระพุทธรูปมหามณีรัตนปฏิมากร พระแก้วมรกต

พระเสด็จคมนตรี วัดเชียงมั่น อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่

ชาวล้านนาในปัจจุบันต่างเชื่อกันว่า พระเสด็จคมนตรีหรือพระแก้วขาว (รูปที่ ๗) เป็นพระพุทธรูปประจำพระองค์ของพระนางจามเทวีและพญามังราย เนื่องด้วยตามตำนานกล่าวว่า เดิมพระแก้วขาวประดิษฐาน ณ กรุงละโว้ เมื่อสร้าง นครหริภุญไชยแล้วเสร็จ พระนางจามเทวีราชธิดาพระเจ้ากรุงละโว้ เล็ดจี้ขึ้นมา ปกครองอาณาจักรตามคำกราบทูลเชิญจากฤๅษีวาสุเทพ พระนางจามเทวีได้อัญเชิญ พระพุทธรูปประดิษฐานในหอพระแก้ว ภายในพระราชวังนครหริภุญไชย

ตำนานพระเสด็จคมนตรี (พระแก้วขาว) ฉบับวัดเชียงมั่น ได้ให้รายละเอียด ว่า เมื่อครั้งที่พญามังรายยกกองทัพเข้ายึดอาณาจักรหริภุญไชยสมัยพญาญาบิ ขาวเมืองทำการต่อสู้อย่างแข็งขัน ฝ่ายกองทัพพญามังรายต้องยิงธนูเพลิงเข้าไป ทำให้เกิดเพลิงไหม้ทั่วเมือง เมื่อรบชนะแล้วพญามังรายเสด็จออกตรวจดูความเสียหายและก็ต้องประหลาดพระทัยว่า หอพระในบริเวณพระราชวัง ที่ประดิษฐาน พระแก้วขาว (พระเสด็จคมนตรี) ก็หาได้ถูกเพลิงไหม้ไม่ ทรงมีพระราชศรัทธาอัญเชิญ พระพุทธรูปประดิษฐานในที่ประทับ สักการบูชาเป็นพระพุทธรูปประจำพระองค์^{๙๐}

^{๙๐} ตำนานพระแก้วขาว (พระเสด็จคมนตรี) - พระศิลา ฉบับวัดเชียงมั่น, หน้า ๕.

ต่อมาเมื่อทรงสร้างนพบุรีศรีนครพิงค์เชียงใหม่เป็นราชธานี เมื่อปี พ.ศ. ๑๘๓๙ ได้อัญเชิญพระเสด็จสมเด็จพระประดิษฐาธิราชในพระราชวัง^{๑๑} และเมื่อเพลามีการศึกก็จะนิมนต์พระพุทธปฏิมาไปในการนี้ทุกครั้ง^{๑๒} จนถึงสมัยพญาติโลกราช พ.ศ. ๒๐๒๒ โปรดฯให้อัญเชิญไปประดิษฐาน ณ วัดเจดีย์หลวงร่วมกับพระแก้วมรกต^{๑๓}

รัชกาลพญาออดเชียงราย ทรงสร้างวัดตะโปทาราม พระอารามทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองเชียงใหม่ มีพระประสงค์จะประดิษฐานพระแก้วขาวในพระอารามนี้ แต่ก็ได้ทรงทราบความว่า พระพุทธปฏิมาถูกพระภิกษุลักลอบขโมยไป โดยออกอุบายใส่องค์พระแก้วขาวไว้ภายในพระพุทธรูปที่แกะสลักจากไม้มะเดื่อที่กลวงภายใน ลักพาลงไปยังกรุงศรีอยุธยา พญาออดเชียงรายโปรดให้แต่งราชทูตพร้อมราชสาส์นไปกรุงศรีอยุธยา ซึ่งต่อมาก็ได้รับพระเสด็จสมเด็จพระแก้วขาว) คืน^{๑๔} จึงอัญเชิญมาประดิษฐานในเมืองเชียงใหม่ตั้งเดิม

รูปแบบศิลปกรรม

พระเสด็จสมเด็จพระแก้วขาว เป็นพระพุทธรูปปฏิมาที่สลักด้วยหินแก้วผลึกใสสีขาว ขนาดหน้าตักกว้างประมาณ ๑๐ เซนติเมตร สูงประมาณ ๑๕ เซนติเมตร ประทับนั่งขัด

^{๑๑} บริเวณที่เคยเป็นพื้นที่พระราชวัง ที่ประทับของพญามังราย ต่อมาได้ทรงถวายเป็นพระอารามแห่งแรกของเมืองเชียงใหม่ คือ วัดเชียงมั่น

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖.

^{๑๓} เปรียบเทียบได้กับเรื่องราว ตำนานพระแก้วขาว (พระพุทธบุษยรัตน์) ที่กล่าวมาในตอนต้น อย่างไรก็ตามก็ตีความพระแก้วขาว (พระพุทธบุษยรัตน์) หาได้กล่าวถึง สมัยพระเจ้าออดเชียงราย และการถูกลักขโมยไปไม่

^{๑๔} ตำนานบางฉบับ กล่าวว่า ครั้นถึง พ.ศ. ๒๐๙๑ พระเจ้าไชยเชษฐา แห่งอาณาจักรล้านช้างได้อัญเชิญไปประดิษฐานในอาณาจักรล้านช้าง และคงมีการอัญเชิญกลับมาในตอนปลายของอาณาจักรล้านนา คือ รัชกาลพญาเมกุฎี ประดิษฐาน ณ วัดเชียงมั่น ตราบจนทุกวันนี้ รายละเอียดดูที่ ล้านนาไทย, ภาคผนวก บทความ, หน้า ๕๐-๕๑.

สมาธิราบ พระหัตถ์ขวาแสดงปางมารวิชัย (รูปที่ ๘) ซึ่งแตกต่างจากพระพุทธรูปขจรรัตน์ที่แสดงปางสมาธิ (อุทยานมุกุตรา) พระเสด็จคมนาครองจักรวาลเหมือนเปิดพระอังกษาวา ขยายสังฆาฏิจำหลักเป็นแผ่นขนาดใหญ่ยาวลงมาจรดพระนาภี ที่บันพระองค์สลักเส้นขอบสงข ๒ ชั้น ในส่วนของพระพักตร์ยาวรีเป็นวงรูปไข่ ครอบพระเศียรทองคำ จำหลักตุนเม็ดพระศกรูปก้นหอยทั่วพระเศียรต่อกับพระรัศมีเปลวไฟ ในส่วนของพระวรกาย พระอังกษามีขนาดใหญ่บันพระองค์เล็ก จากรูปแบบศิลปกรรมที่กล่าวมาสันนิษฐานว่า พระเสด็จคมนาครองจักรวาลสร้างขึ้นในรูปแบบศิลปะล้านนารุ่นหลัง

ที่ส่วนฐานพระพุทธรูปปฏิมา ประดิษฐานบนฐานไม้จันทน์หุ้มด้วยทองคำ ได้ฐานมีจารึก^{๖๕} ว่า

“... ฐานนี้พระเจ้าอินทวิชยานนท์ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ กับเจ้าทิพยเกสรพระชายา พร้อมด้วยพระโอรสพระธิดา เจ้าราชภาคินัย เจ้าอุบลวัฒน์และพระราชมงคล สร้างอุทิศถวายเมื่อวันที่ ๔ มกราคม ๒๔๑๖”

พระศิลา วัดเชียงมั่น อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่

ประวัติความเป็นมา และตำนานพระเจ้าศิลา เริ่มต้นด้วยการกล่าวย้อนกลับไป ในสมัยพระเจ้าอชาตศัตรู ทรงนิมนต์พระสงฆ์มีพระมหากัสสปเถระเป็นประธาน กระทำสักการบูชาพระบรมสารีริกธาตุหลังจากพระบรมศาสดาเสด็จดับขันธปรินิพพานไป ๗ ปี ๗ เดือน ๗ วัน พระเจ้าอชาตศัตรู ทรงมีพระประสงค์ที่จะสร้างพระพุทธรูปปฏิมาที่แกะสลักจากศิลา^{๖๖} จึงโปรดฯ ให้ช่างแกะสลักพระพุทธรูปปฏิมาจากหินมหาสมุทร

^{๖๕} นริศ ผดุงไทย “วัดเชียงมั่น” ล้านนาไทย จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ พระราชพิธีเปิดพระบรมราชานุสาวรีย์สมเด็จพระนเรศวรมหาราช, เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์, ๒๕๒๖, ภาคผนวก บทความ, หน้า ๕๐. อ้างถึงคำอ่านแปลจารึก แผ่นทองใต้ฐานพระเสด็จคมนาครองจักรวาล โดย ปวงคำ ดุษฎีชู คำจารึก ศักกรวย ๒๕๑๖ ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

^{๖๖} อนึ่งการสร้างพระพุทธรูปปฏิมา ที่ปรากฏหลักฐานเป็นรูปธรรม คือ รวพุทธรศตวรรษที่ ๕ ในศิลปะแบบคันธาระ ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของประเทศอินเดีย และได้มีการสร้างพระพุทธรูปปฏิมาแบบพื้นเมืองของอินเดีย ครั้งแรกทางตอนเหนือของประเทศ คือ ศิลปะแบบมถุรา

เป็นภาพพุทธประวัติตอน **โปรดช้างนาฬาคีรี** เมื่อครั้งที่เสด็จไปยังกรุงราชคฤห์ มีขนาดความสูง ๑ ศิใบ ๔ นิ้ว กว้าง ๑ ศิใบ ครั้นแกะสลักแล้วเสร็จ จึงนำไปประดิษฐานบนบัลลังก์อริษฐานอัญเชิญพระบรมลาริริกาตุ ๗ องค์ เข้าประดิษฐานในส่วนต่างๆ ของพระพุทธรูปปฏิมา คือ พระเศียร พระนลาฏ พระอุระ พระอังสะทั้ง ๒ และ พระขานูทั้ง ๒ ด้วยอิทธิฤทธิ์ แล้วอัญเชิญไปประดิษฐานบนยอดเขาสูง

ครั้นกาลต่อมามีพระเถระ ๓ องค์ คือ **พระสีละวังโส พระเวระโต และ พระญาณคัมภีร์เถระ**^{๑๓} เดินทางไปกรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ กราบบนัสการพระศิลา แล้วจึงอัญเชิญพระพุทธรูปปฏิมา กลับมายังนครหริภุญชัย แล้วเดินทางต่อไปยังศรีลังกา พม่า เมืองละแเข็ง เมืองศรีสขนาลัย เมืองลำปาง ซึ่งเมื่อกระทำการสักการบูชา จักบังเกิดฝนตกด้วยเดขานาภาพแห่งพระเจ้าศิลาเป็นที่อัศจรรย์

ต่อมาสมัยหมื่นตันนครเป็นเจ้าเมืองลำปาง ได้ให้ราชทูตนำชาวเรือ พระศิลาเจ้ากราบทูลพญาติโลกราชกษัตริย์ล้านนา ทรงมีรับสั่งถวายพระพุทธรูปปฏิมา ให้พระมหาญาณโพธิ อัญเชิญไปประดิษฐานในพระอุโบสถวัดป่าแดง^{๑๔} ต่อมาอัญเชิญไปวัดหมื่นสารและมหาสามีเจ้าสังฆปริณายกนามว่า พระพุทธญาณะ อัญเชิญไปวัดลวดตอกไม้ (วัดบุปผาราม) เป็นการชั่วคราวแล้วจึงกลับมาประดิษฐานยังวัดหมื่นสารดังเดิม

พ.ศ. ๒๐๑๘ พญาติโลกราช มีพระประสงค์จะอาราธนาพระศิลาเจ้ามาประดิษฐานในพระราชวัง อัญเชิญกระบวนแห่พร้อมด้วยเสนาอำมาตย์ ข้าราชการ

^{๑๓} นามทั้ง ๓ ของพระเถระที่กล่าวมา มีความสอดคล้องกับชื่อ พระเถระที่เดินทางไปสืบพระพุทธศาสนาในศรีลังกา และได้นำพุทธศาสนาหินยาน ฝ่ายสีหฬิกยะ ขึ้นมาเผยแพร่ในดินแดนล้านนา เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ และเจริญรุ่งเรืองในสมัยพญาติโลกราช ถึง พญาแก้ว (พระเมืองแก้ว)

^{๑๔} ศูนย์กลางพุทธศาสนาลังกาวงศ์จากศรีลังกา นิภายสีหฬิกยะ(ฝ่ายวัดป่าแดง) ที่เมืองเชียงใหม่

ประชาชนจำนวนมาก แห่พระเจ้าศิลาไปประดิษฐานที่หอพระแก้ว^{๙๙} ในพระราชวัง พระพุทธปฏิมาแสดงปาฏิหาริย์ ลอยไปมาในอากาศและบังเกิดฝนตก ด้วยเหตุนี้ จึงมีประเพณีสืบมาหากปีใดที่บ้านเมืองแห้งแล้ง ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล ก็ทรงให้ จัดการทำพิธีขอฝนสรรเสริญองค์พระศิลาเจ้า

ต่อมา พ.ศ. ๒๓๒๗ สมัยพญาภาววิละ^{๑๐๐} ครั้งเมื่อประทับอยู่ ณ ป่าช่างเมือง ลำพูน มีพระภิกษุชาวป่าช่างรูปหนึ่ง ได้เขียนตำนานพระเจ้าศิลาเป็นคาถาภาษาบาลี กล่าวว่า เป็นพระพุทธปฏิมาที่จะบันดาลให้ฝนตก มีเนื้อความสอดคล้องกับตำนาน ที่กล่าวมาในตอนต้น พญาภาววิละและราชวงศ์ จึงร่วมกันสร้างฐานพระพุทธปฏิมา พร้อมกรอบซุ้มไม้ลงรักปิดทอง ที่ด้านหลังมีจารึกเรื่องการทำบุญในครั้งนี้ และ ขออาณิสสให้ถึงสุข ๓ ประการ คือ เป็นพระเจ้าจักรพรรดิราชปราบขมพูนวิป ถึง พระนิพพานในที่สุดและอุทิศส่วนกุศลแก่บรรพบุรุษฝ่ายพ่อแม่ที่ล่วงลับ กับทั้ง สรรพสัตว์ที่เคຍใช้งาน เคຍตีและฆ่าจอย่าได้มีเวรซึ่งกันและกัน ส่วนช่างทำฐานและ กรอบไม้อธิษฐานขอให้ได้นะมาร ๕ ประการ และเป็นปัจจัยให้ถึงพระนิพพาน^{๑๐๑}

รูปแบบศิลปกรรม

พระพุทธปฏิมาพระศิลา (รูปที่ ๙) ปัจจุบันประดิษฐานในกุฎกลางพระวิหาร วัดเชียงมั่น อำเภอเมือง จังหวัดเชียงใหม่ แกะสลักด้วยหินทราย เป็นภาพพุทธประวัติ ตอน **พระพุทธองค์ทรงโปรดช้างนาหาคีรี** ณ นครราชคฤห์ ซึ่งเป็นเนื้อหาสำคัญ ที่ปรากฏในพุทธประวัติ กล่าวถึง เหตุการณ์หลังจากที่พระเวทที่ตัดทูลออกอุบายให้

๙๙ น่าจะหมายถึง “หอพระธาตุในพระราชวัง” เนื่องจากหอพระแก้ว นั้นพญาดีโลกราชโปรด ให้สร้างที่ราชกุฎ หรือ วัดเจดีย์หลวง เมืองเชียงใหม่ ประดิษฐานพระแก้วมรกตและพระแก้วขาว ๕๐ คลังข้อมูลจารึกล้านนา, **ประชุมจารึกล้านนา เล่ม ๒ จารึกพระเจ้าภาววิละ**, เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๔๑, หน้า ๒๕-๒๗.

๑๐๑ ฮันส์ เพนธ์, **คำจารึกที่ฐานพระพุทธรูปในนครเชียงใหม่**, กรุงเทพฯ : คณะกรรมการจัดพิมพ์ เอกสารประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๙, หน้า ๒๑๖.

พระเจ้าอชาตศัตรู กระทำปิตุฆาตฆ่าพระเจ้าพิมพิสารราชชนกยกตนขึ้นเป็นกษัตริย์ แล้วจึงใช้นายมมังถนุแผลงศรหมายจะปลงพระชนม์พระพุทธองค์ แต่การมีสำเร็จ จึงขึ้นไปบนยอดคิยภูฏบรรพตลี้ภัยก่อนศิลาลงมา สะเก็ดศิลากระทบพระบาทบังเกิด ห้อพระโลหิต ภายหลังจึงคิดอุบายกับพระราชาก็เป็นคำรบสาม

“... *ปล่อยกัญชราติ ชื่อ นาคาศิริ* จะให้แทงพระชินสีห์ขณะเมื่อโคจรบิณฑบาต ครั้งนั้นพระอานนทเถระเจ้า กอปรด้วยกตัญญูผู้เสียสละชีวิตถวายพระศาสดา ออกยืนกั้นหน่านาคาศิริหัตถ์ไว้ พระสัพพัญญูก็ทรงทรมานพระยาชยสาร ให้เสียพยศอันร้าย ยอบกายลงในสถานที่นั้น แล้วเสด็จออกจากพระนครคืนสู่พระวิหาร...”^{๔๒}

สำหรับพระพุทธปฏิมาพระเจ้า จำหลักเป็นภาพพระพุทธองค์ทรง ประทับยืนเอียงพระวรกายในอาการตรึงังค์ ยกพระหัตถ์ขวาเพื่อห้ามหรือโปรดช้าง นาคาศิริ ที่พระเทวทัตต์ปล่อยมาหมายจะให้ทำร้ายพระพุทธองค์ โดยสลักหมอบอยู่ที่ เบื้องล่างของพระหัตถ์ขวา เบื้องซ้ายเป็นรูปบุคคล คือ พระอานนท์ ในมือซ้าย ประคองบาตร ซึ่งได้โดยเสด็จในการบำเพ็ญกตกิจบิณฑบาตครั้งนี้ ส่วนมือขวาของ พระอานนท์ถือ *ขมระ* หรือไม้เท้า อันเป็นเครื่องบริวารที่สำคัญของพระภิกษุ สำหรับการออกภิกขาจาร ที่เบื้องบนภายในกรอบรัศมีรอบเศียรพระพุทธองค์ สลักจารึก คาถา “*เยธมฺมา...*”^{๔๓}

^{๔๒} ปริมาณุชิตชินโรล, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ, *ปฐมสมโพธิกถา*, กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๐, หน้า ๑๘๑ และโดยเหตุการณ์ครั้งนี้สมเด็จพระบรมศาสดาได้ตรัสสรรเสริญพระอานนท์อันเสียสละชีวิตตนถวายอดดาต และความซื่อสัตย์ของพระเทวทัตต์ก็ปรากฏแก่มหาชนทั้งปวง อันเป็นเหตุต่อมาให้ชาวพระนคร ราชคฤห์ เลื่อมลาภสักการะ และเป็นเหตุให้พระเทวทัตต์กระทำสังฆเภทคณะสงฆ์แตกแยก และพระเทวทัตต์จึงถูกธรณีสูบ จมลงไปบังเกิดในอเวจีมหานรก รายละเอียดดูที่ *พระปฐมสมโพธิกถา*, หน้า ๑๘๒-๑๘๔.

^{๔๓} Van Lohuizen-de Leeuw, J.E., “The Stone Buddha of Chiangmai and its inscription” *Artibus Asiae*, Vol. 24, No.3/4 (1961), pp. 326-327.

“... เขอัมมา เหตุปัพพวา เหตุเตสา (ตถา) คโต
... โย นิโรโธ เอวัม วาทิมหาสมณ...”

แปลความว่า

“... ธรรมทั้งหลายเหล่าใด ย่อมไหลมาแต่เหตุทั้งสิ้น
เมื่อเหตุดับแล้ว ธรรมทั้งปวงก็จะดับสูญตาม
สมเด็จพระมหาสมณ มีพระพุทธปฏิภาตรัสตังนี้...”

คาถาเขอัมมา เป็นคาถาโดยย่อพุทธศาสนา ที่พระอัสสชิเถระได้กล่าวแสดง ธรรมเป็นครั้งแรกต่ออุปติสปริพาชกซึ่งภายหลังต่อมาออกบวช ได้รับพระพุทธภิ กบัญญัตินามเป็น **พระสารีบุตร** พระอัครสาวกเบื้องขวา ลักษณะตัวอักษรที่จำหลัก เป็นอักษรอินเดียฝ้ายเหนือบริเวณรัฐพิหาร อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕^{๔๔} ด้านข้าง ของกรอบรัศมีทั้งสอง จำหลักเป็นรูปสถูปทรงระฆังตั้งบนฐานสูงศิลปะอินเดียแบบ ปาละ (รูปที่ ๑๐)

การจัดวางองค์ประกอบลักษณะดังกล่าว มีความใกล้เคียงกับภาพเหตุการณ์ พุทธประวัติตอนเดียวกัน ที่สลักประกอบบนแผ่นภาพ **อัชฌมหาปาฏิหาริย์**^{๔๕} ปราภฏ ในศิลปะอินเดียแบบปาละ อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔-๑๕ สันนิษฐานพระศิลา และประติมากรรมภาพอัชฌมหาสถานทีกล่าวมา คงสร้างขึ้นร่วมสมัยกันคือ ศิลปะ อินเดียแบบปาละจากรัฐพิหารของอินเดีย

^{๔๔} Ibid, p.329.

^{๔๕} **อัชฌมหาปาฏิหาริย์** เหตุการณ์และสถานที่สำคัญที่พระพุทธองค์ ทรงแสดงปาฏิหาริย์ ๘ วาระ คือ ประสูติ ตรัสรู้ ปฐมเทศนา รับชาติจากภพยาวนาน ทรงมานข้างนาฬาคีรี ทรงแสดง ยมกปาฏิหาริย์ เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และ ปรีณิพพาน

พระเจ้าศิลา หรือพระเจ้าละโว้ วัดพระธาตุลำปางหลวง อำเภอเกาะคา จังหวัดลำปาง

พระพุทธปฏิมาพระเจ้าศิลาหรือพระเจ้าละโว้ (รูปที่ ๑๑) เป็นพระพุทธปฏิมาที่เชื่อกันว่า พระราชบิดาของพระนางจามเทวี ได้มอบให้พระนางจามเทวี อัญเชิญมาประดิษฐานในนครลำปาง แกะสลักจากหินสีเขียว เมื่อครั้งที่เสด็จขึ้นมานครองอาณาจักรสุโขทัย นับเป็นสิ่งสำคัญคู่เมืองลำปางอีกสิ่งหนึ่งที่มีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับพระนางจามเทวี

รูปแบบศิลปกรรม

พระเจ้าศิลา แกะสลักจากหินทราย เป็นพระพุทธรูปนาคปรก ประทับนั่งขัดสมาธิราบ แสดงปางสมาธิ (ธยานมูทรา) พระหัตถ์ขวาซ้อนทับพระหัตถ์ซ้าย ประทับบนฐานขนดนาค ๓ ชั้น ที่เบื้องหลังมีพิงพานพญานาค ๗ เศียร แผ่พิงพานปกป้องพระวรกาย ลักษณะพระพักตร์ค่อนข้างกลมหลังพระเนตร พระโอษฐ์อมยิ้ม มีเส้นพระเศาศลักแบบติด ขมวดเป็นวงกันหอยทั่วพระเศียร ในส่วนของพระกรรณสวมกุดทล (รูปที่ ๑๒) คล้ายกับพระพุทธรูปทรงเครื่อง ในส่วนของพระวรกายครองจีวรหมัดเฉียงเปิดพระอังสาขวา มีชายสังฆาฏีสั้น สลักอยู่เหนือพระถัน ลักษณะดังกล่าว น่าจะเป็นสิ่งพอกเพิ่มและลงรักปิดทองในคราวบูรณะ สันนิษฐานว่าแต่เดิมพระเจ้าศิลา น่าจะครองจีวรหมัดคลุมจีวรบางแบบพระวรกาย ส่วนของพระขงฆ์มีเส้นคมเป็นสันนูนออกมา แสดงกล้ามเนื้อตามหลักกายวิภาค สำหรับพญานาคที่เบื้องหลังสลักเป็นพญานาค ๗ เศียร เศียรนาคตัวกลางมองตรงมาเบื้องหน้าในขณะที่เศียรด้านข้างทั้ง ๒ มองกลับไปด้านบน

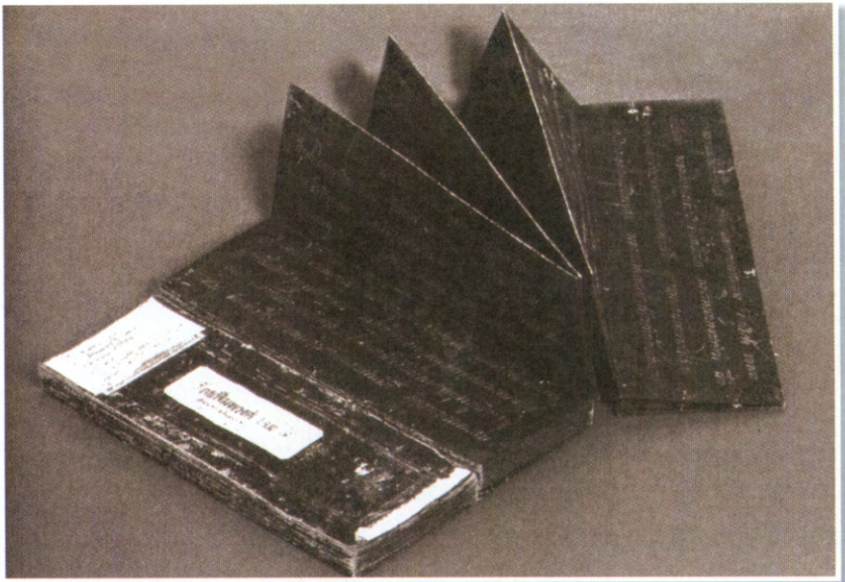
จากรูปแบบศิลปกรรมที่กล่าวมาของพระเจ้าศิลา แสดงให้เห็นถึงรูปแบบศิลปปะเขมร สมัยศิลปะร่วมแบบขายน อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ สันนิษฐานว่าอาจจะอัญเชิญมาจากบริเวณภาคกลางของประเทศ เปรียบเทียบได้กับพระพุทธรูปนาคปรกที่ประดิษฐานในปราสาทประธานปราสาทพิมาย จังหวัดนครราชสีมา (รูปที่ ๑๓)

ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย รวมทั้งพระพุทธรูปนาคปรก ศิลปะร่วมแบบสมัยหลังบายนจากจังหวัดลพบุรี ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนารายณ์ราชินีเวศน์ จังหวัดลพบุรี (รูปที่ ๑๔)

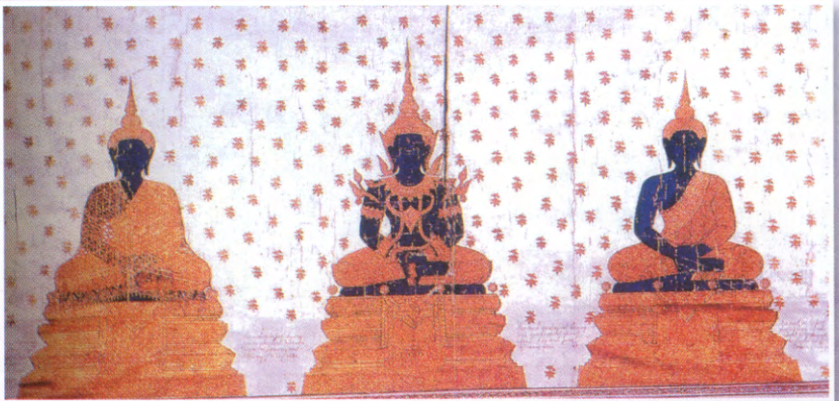
อย่างไรก็ตามการปรากฏประติมากรรมพระพุทธรูปนาคปรก จากตัวอย่างพระเจ้าศิลาที่กล่าวมา นับเป็นตัวอย่างสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรจากภาคกลางของประเทศ ที่ขึ้นมาปรากฏบริเวณภาคเหนือของประเทศไทย เมื่อราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ สอดคล้องกับเรื่องราวประวัติศาสตร์ ที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรหริภุญไชยกับอาณาจักรละโว้หรือลพบุรีได้อีกประการหนึ่ง แต่ในส่วนของอายุสมัยคงจะต้องตรวจสอบหลักฐานต่อไปเนื่องจากหลักฐานประวัติศาสตร์ที่กล่าวถึงในตำนาน มีอายุเก่าแก่กว่าหลักฐานโบราณคดีและประวัติศาสตร์ศิลปะที่ปรากฏเป็นรูปธรรมกว่า ๔๐๐ ปี

จากตัวอย่างที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า พระพุทธปฏิมาศิลาเป็นพระพุทธปฏิมาที่ชาวล้านนาได้ให้ความเคารพนับถือเป็นพิเศษ อันเนื่องมาจากเป็นวัสดุที่มีค่าหายาก เป็นศิลาที่บังเกิดขึ้นจากธรรมชาติมีความพิเศษแตกต่างจากวัสดุที่หาได้ทั่วไป พระพุทธปฏิมาบางองค์มีตำนานการสร้างที่มีความสัมพันธ์กับการก่อตั้งบ้านเมืองสมัยหริภุญไชย และสมัยล้านนา รวมทั้งอาจจะมีการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุในส่วนต่างๆ ของพระวรกาย ทำให้พระพุทธปฏิมาศิลานั้นมีคุณลักษณะพิเศษ ซึ่งอาจเป็นสาเหตุให้มีการประดิษฐานพระบรมสารีริกธาตุ ปรากฏในองค์พระพุทธปฏิมาจากหลักฐานโบราณคดีสมัยต่อมา

สำหรับพระพุทธปฏิมาศิลา ที่จำหลักขึ้นในดินแดนอื่น มีรูปแบบศิลปกรรมต่างไป และถูกอัญเชิญมารวมทั้งมีเรื่องราวตำนานที่เกี่ยวข้อง แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างอาณาจักรล้านนากับดินแดนอื่น ทั้งที่อยู่ร่วมสมัยรวมทั้งรูปแบบที่มีมาก่อน อาจเป็นเครื่องตรวจสอบตำนานหรือหลักฐานประวัติศาสตร์ที่สำคัญได้อีกประการหนึ่ง

รูปที่ ๒: รัตนพิมพวงศ์ ตำนานพระแก้วมรกต

รูปที่ ๓: ภาพเขียนบนผืนผ้า พระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากร ทรงเครื่องสามฤดู สมัยรัชกาลที่ ๔

รูปที่ ๔: พระพุทธบุษยรัตน์จักรพรรดิพิม-
มณีนมัย (พระแก้วขาว)

รูปที่ ๕: ครอบพระเศียร
และพระรัศมีฝั่งเพชร

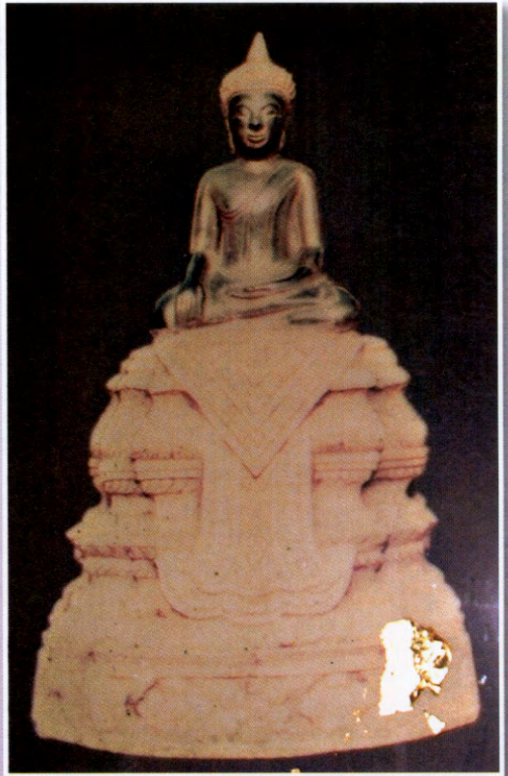

รูปที่ ๖: พระพุทธรัตนสถาน ภายในพระบรมมหาราชวัง

รูปที่ ๓: พระเสด็จคمني
(พระแก้วขาว)

รูปที่ ๔: พระเสด็จคمني
ประดิษฐานบนฐาน
ไม้จันทน์หุ้มด้วยทองคำ

รูปที่ ๙: พระศิลา วัดเชียงมั่น

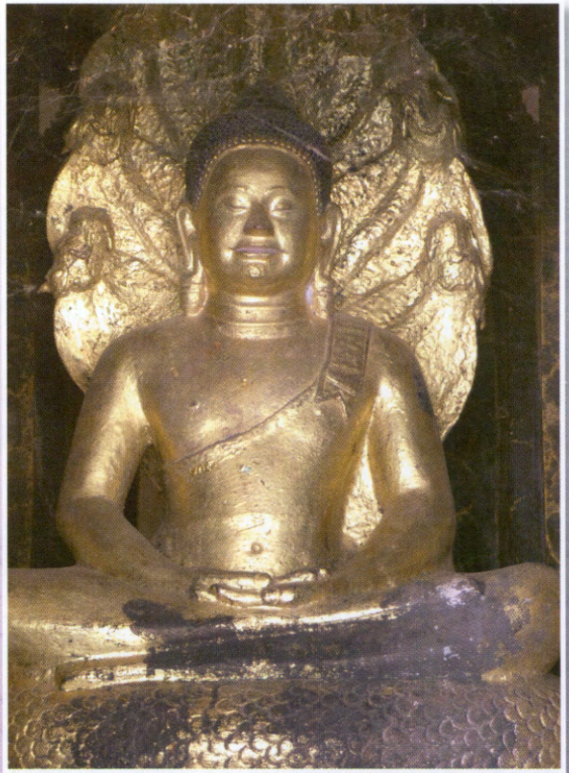

รูปที่ ๑๐: สถูปทรงระฆังตั้งบนฐานสูง ศิลปะอินเดียแบบปาละ
และจารึกคาถาเข็ญมา

รูปที่ ๑๑:
พระเจ้าศิลา หรือ
พระเจ้าละโว้
วิหารพระเจ้าศิลา
วัดพระธาตุลำปางหลวง

รูปที่ ๑๒: พระเจ้าศิลา

รูปที่ ๑๓:
พระพุทธรูปปางสมาธิขนาดปรก
ศิลปะร่วมแบบบายน
จากปราสาทพิมาย

รูปที่ ๑๔:
พระพุทธรูปปางสมาธิขนาดปรก
ศิลปะร่วมแบบสมัยหลังบายน
จากเมืองลพบุรี

พระราชชายาเจ้าดารารัศมี
ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระประวัติพระราชชายาเจ้าดารารัศมี
พระราชโอรส และพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๕

เจ้าแก้วนวลรัฐฯ

พระประวัติพระราชชายาเจ้าดารารัศมี พระราชโอรส และพระราชหัตถเลขา
รัชกาลที่ ๕ ที่โปรดเกล้าฯ ถึงพระราชชายาฯ ระหว่างที่พระราชชายาฯ ประทับอยู่ที่
เชียงใหม่ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปนี้นั้น ได้คัดจาก หนังสือที่ระลึกในงานพระราชทาน
เพลิงพระศพพระราชชายาฯ โดยเจ้าแก้วนวลรัฐฯ เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่องค์ที่ ๙
เป็นผู้บันทึก รวบรวม และจัดพิมพ์ เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๗๗ ในการพิมพ์
ครั้งนี้ได้คงตัวสะกดตามต้นฉบับเดิม

อารัมภบท

พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ศรีแห่งนครเชียงใหม่ ผู้ทรงเกียรติคุณและเกียรติยศอย่างอุโฆษ ปรากฏแก่ท่านทั้งหลายมานานแล้วนั้น ต่อไปนี้ก็จะค่อยเลือนหายไปจากความทรงจำที่ละน้อยๆ ซึ่งตามธรรมดา มักเป็นเช่นนั้นก็ดี แต่ถ้าได้พิมพ์พระประวัติของพระองค์ท่านไว้ ย่อมเป็นเครื่องฟื้นความจำได้ อีกประการหนึ่งผู้ที่ไม่ทราบเรื่องของพระองค์ท่านละเอียดก็ยังมีอีกมาก จึงได้รวบรวมพระประวัติพิมพ์เพื่อเทอดพระเกียรติคุณพระเกียรติยศของพระองค์ไว้ชั่วนาน และเพื่อเป็นเครื่องปฏิการที่พระองค์ได้อุปะการะแก่วงศ์ญาติ ซึ่งต่างก็ระลึกถึงและอาลัยอาวรณ์ไม่รู้หาย กับเพื่อเป็นสิ่งตอบแทนท่านที่เคารพและรักใคร่ ในคราวงานพระเมรุ และขออุทิศส่วนกุศลถวายแด่พระองค์ท่าน ผู้เป็นพระชนิษฐภคินีที่รักยิ่งของข้าพเจ้าด้วย.

เจ้าแก้วนารีรัฐฯ

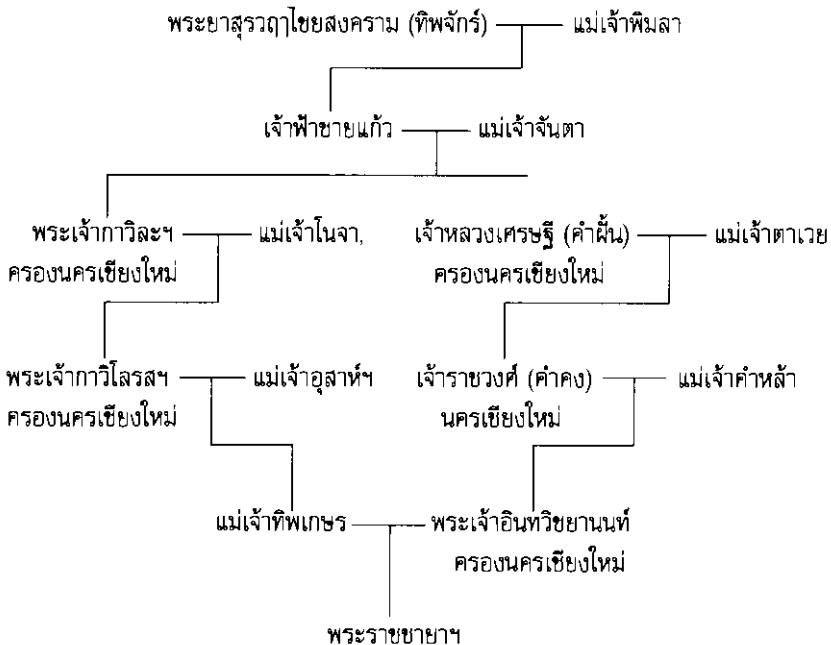
นครเชียงใหม่ เมษายน ๒๔๗๗

พระประวัติ พระราชชายาเจ้าดารารัศมี

พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ประสูติ ณ วันอังคาร เดือน ๑๐ เหนือ (เดือน ๘ ใต้) ขึ้น ๔ ค่ำ ปีระกา เวลา ๐๓.๐๐ น. เศษ ตรงกับวันที่ ๒๖ สิงหาคม พระพุทธศักราช ๒๔๑๖ ที่คุ้มหลวงกลางเมืองนครเชียงใหม่ ซึ่งเป็นที่ตั้งโรงเรียนยุพราชวิทยาลัยเวลานี้ พระองค์ท่านอุปถัมภ์ในสกุล ณ เชียงใหม่ เป็นหน่อเนื้อเชื้อพระเจ้าผู้ครองนครทั้งสองฝ่าย ดังปรากฏตามสายปฐมวงศ์ต่อไปนี้

สายปฐมวงศ์

* พิมพ์ตามต้นฉบับเดิม

พระราชชายา มีเชษฐ แลเชษฐภคินี ดังนี้

๑. เจ้าน้อยโตน วายชนม์แล้ว (บิดาเจ้ารถแก้ว)	}	ร่วมอุทรเดียวกัน
๒. เจ้าราชวงศ์ (น้อยขัติยะ) วายชนม์
(บิดาเจ้าบุษบา)		
๓. เจ้านางคำค้าย วายชนม์		
๔. เจ้าแก้วผาบเมือง วายชนม์
(บิดาเจ้าอุ้นเรือน)	}	ร่วมอุทรเดียวกัน
๕. เจ้าอินทวโรรสสุรวงศ์ (น้อยสุริยะ)
เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ที่ ๘		
๖. เจ้าแก้วนวรรฐา (เจ้าแก้ว)
เจ้าผู้ครองนครเชียงใหม่ที่ ๙	}	ร่วมอุทรเดียวกัน
๗. เจ้าจอมจันทร์ วายชนม์		
๘. เจ้านางคำห้าง วายชนม์	}	ร่วมอุทรเดียวกัน
๙. เจ้านางจันทร์โสภา วายชนม์		
๑๐. พระราชชายา		

พระราชชายา มีพระราชธิดาพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่า พระองค์เจ้าวิมลนาคนพิสี สิ้นพระชนม์เมื่อพระชันษาได้ ๔ พรรษา

เมื่อพระราชชายา ทรงพระเยาว์ ได้ทรงศึกษาอักษรไทยเหนือไทยใต้ และทรงเข้าพระทัยในขนบธรรมเนียมขัติยประเพณีเป็นอย่างดี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ พระชนมายุย่างเข้า ๑๑ พรรษาเศษ พระบิดาโปรดให้มีพิธีโสกันต์และมีมหกรรมอย่างครึกครื้น คราวนั้นพระยาราชสัมภารากร เป็นข้าหลวงประจำเชียงใหม่ได้ช่วยเป็นธุระในงานโสกันต์ตลอดภายหลังเมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรขึ้นมาทรงจัดตั้งตำแหน่งเสนาทั้งหก ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระกุดทลประดับเพชรมาพระราชทานเป็นของขวัญด้วย และได้โปรดเกล้าฯ ตั้งให้นางเต็มเป็นแม่นางกัลยารักษ์ ให้นายน้อยบุญทาเป็นพญาพิทักษ์ เทวีตำแหน่งพี่เลี้ยงทั้งสองคนตั้งแต่ครั้งนั้น

ครั้น ณ วันจันทร์ขึ้น ๓ ค่ำ เดือน ๓ เหนือ ตรงกับวันที่ ๑๙ พฤศจิกายน พระพุทธศักราช ๒๔๒๙ ปีจอ ได้ตามพระบิดาลงไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ณ กรุงเทพฯ แล้วเลยอยู่รับราชการฉลองพระเดชพระคุณฝ่ายในเป็นเจ้าจอม ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการสมโภชเป็นการรองรับด้วย เมื่อประสูติพระราชธิดาแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนถานาศักดิ์เป็นพระสนมเอก ปลาย พ.ศ. ๒๔๕๑ คราวเสด็จกลับมาเยี่ยมนครเชียงใหม่ครั้งแรก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็นพระราชชายา พระองค์มีความจงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเจ้านายในราชจักรีวงศ์ และได้ทรงปฏิบัติหน้าที่เป็นที่ต้องพระราชหฤทัยแห่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเป็นอย่างดี นอกจากนั้นยังทรงปฏิบัติให้เป็นที่ทรงพระเมตตาของเจ้านายในราชจักรีวงศ์ และเป็นที่รักใคร่นับถือของเจ้าจอมอื่นๆ ตลอดถึงข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั่วไปอีกด้วย เหตุทั้งนี้จึงทำให้เจ้านายฝ่ายเหนือมีโอกาสได้สนิทสนมกับเจ้านายในราชจักรีวงศ์ และข้าราชการทั่วไปอีกชั้นหนึ่ง.

เสด็จกลับมาเยี่ยมเชียงใหม่ครั้งแรก

ในปี พ.ศ. ๒๔๕๑ เมื่อเจ้าอินทวโรรสสุริยวงศ์ ลงไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท เป็นโอกาสเหมาะพระองค์จึงได้กราบถวายบังคมลาขึ้นมาพร้อมกับเจ้าอินทวโรรสฯ เพื่อเยี่ยมเยียนมาตุภูมิและพระประยูรญาติ โดยได้นิราศไปเป็นเวลาถึง ๒๑ ปี โปรดเกล้าฯ ให้มีสนม กรมวัง พระตำรวจ คุณท้าว เฒ่าแก่ จำโขนตามเสด็จและพระราชทานวอขอฟ้ากับพระกลดเป็นเกียรติยศ พระตำรวจเอกและนายพลตรี พระยาอนุชิตชาญไชย (สาย สิงหนณี) เป็นพระอภิบาลกำกับการทั่วไป ก่อนที่จะเสด็จก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการพระราชทานเลี้ยงส่ง ณ พระที่นั่งอัมพรสถาน แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรละครปรีดาวัลย์

วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๑ เสด็จจากพระราชวังดุสิตเสด็จขึ้นรถไฟที่สถานีสามเสน พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในตลอดถึงข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยได้เสด็จและมาส่งยังสถานีเป็นอันมาก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ครั้งยังทรงดำรงตำแหน่ง

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย กับพระเจ้าฟ้าง่าง กรมหมื่นสรรควิสัยนรบดี เสด็จ
 สงถึงปากน้ำโพ ซึ่งเป็นที่สุดทางรถไฟเวลานั้นแล้วลงประทับเรือที่นั้งแก่งประพาส
 มีเรือแม่ปะ สือด ขะล่า กว่า ๕๐ ลำ ปักธงทิวเป็นขบวนรอนแรมตามชลมารควิถี
 เมื่อผ่านเขตต์อำเภอกอง จังหวัด มณฑลไค เจ้าหน้าทีนั้นๆ ก็ปลุกพลับพลาประทับร้อน
 ประทับแรม แลคอยรับส่งเสด็จตลอดเขตต์ของตนทุกแห่ง เสด็จถึงเชียงใหม่วันที่
 ๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๒ รวมเวลา ๒ เดือน ๙ วัน เจ้าพระยาสุรสีห์วิสิษฐศักดิ์
 ข้าหลวงใหญ่มณฑลพายัพกับเจ้าแก้วนรรัฐฯ เมื่อยังเป็นเจ้าอุปราช พร้อมด้วยเจ้านาย
 ข้าราชการฝ่ายทหารพลเรือน ตลอดถึงอำเภอกองทุกอำเภอกอง พ่อค้าคหบดี ชาวต่างประเทศ
 ต่างจัดขบวนแห่ของตนๆ มีตำรวจ ทหารและข้าราชการขี่ม้าเข้าแถวนำกับแตร
 เป็นภาพต่างๆ มีภาพคนสมัยโบราณ คนป่า เรื่องชาตกร รามเกียรติ์ เช่นเรื่อง
 พญาผิงราย ละวะ เจ้าหงศ์หิน พระลักษมณ์ พระราม พระเวสสันดร เมขลาล้อแก้ว
 กลองชนะ กลองสับโตไชย แตรวง กลองเมือง กลองมองเชียง อุเจ้ กลองพะมา
 ล้อเก้ ฯลฯ ตั้ง ๓๐ ขบวน รับเสด็จอย่างครึกครื้นสนุกสนานตามราชทางเสด็จตั้ง
 เครื่องบูชาด้วย ตั้งขบวนแห่จากที่ทำการป่าไม้ภาคเชียงใหม่ มาตามถนนเจริญประเทศ
 เลี้ยวถนนท่าแพ และถนนพระปกเกล้าฯ ออกประตูช้างเผือก เลี้ยวถนนเชียงใหม่มา
 ถนนราชวงศ์ เลี้ยวถึงที่ประทับ ณ คู่มูลวงเตี้ยวันี้ ซึ่งจัดเป็นข้างหน้าข้างในอย่าง
 มิดชิด ผู้ใดจะเข้าเฝ้าต้องมีสนม กรมวัง กำกับ ทำนองเดียวกับในพระบรมมหาราชวัง
 มีทหารกองเกียรติยศประจำหน้าที่ประทับ เวลาเสด็จผ่าน ทหารเป่าแตร ถวายคำนับ
 ทุกครั้ง วันเสด็จถึงข้าราชการแต่งเต็มยศขาว

ก่อนเสด็จถึงเชียงใหม่ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานหีบทองคำ
 ลงยา หลังหีบมีอักษรพระบรมนามาภิไธย จ.ป.ร. ประดับเพชร ในหีบนั้นมีค้ำจกริกดังนี้
 “หีบบรรจุคำอำนวยพรแลความคิดถึงของจุฬาลงกรณ์ ป.ร. ส่งไปให้แก่ดาราจักรมี
 ผู้เป็นที่รัก เมื่ออายุครบสามรอบบริบูรณ์ ในสมัยเมื่อกลับขึ้นไปเยี่ยมนครเชียงใหม่
 รัตนโกสินทรศก ๑๒๗-๘” ล่วงหน้ามาทางบก และหีบนั้นถึงก่อนเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ
 ลงไปรับเสด็จที่สบแจ่ม ซึ่งตามระยะเรืออีก ๗ คินจะถึงเชียงใหม่ เจ้าพระยาสุรสีห์ฯ
 ได้เชิญหีบนั้นไปถวายด้วย (หีบนั้นยังมีอยู่จนบัดนี้) ระหว่างประทับที่นครเชียงใหม่

ได้เสด็จไปเยี่ยมเจ้าผู้ครองนครลำพูน ลำปาง และประยูรญาติในจังหวัดนั้นๆ โดยขบวนช้างแลม้านับจำนวนร้อย มีพลับพลาประทับร้อนประทับแรม ตามระยะทางเสด็จ

เมื่อเสด็จกลับจากลำปางแล้ว ได้ทรงสร้างกุหรืออนุสาวรีย์ที่วัดสวนดอก แล้วอัญเชิญพระอัฐิ พระญาติผู้ใหญ่ที่ล่วงลับไปแล้ว ซึ่งบรรจุกฎตามทีใกล้ตลาดวโรรสและที่อื่น ๆ ไม่เป็นหมวดหมู่และเป็นที่ไม่เหมาะ ไปบรรจุไว้ดังที่ปรากฏอยู่เวลานี้ คือ

๑. พระอัฐิพระเจ้าบรมราชาธิบดีศรีสุริยวงศ์องค์อินทรสุรงค์ดีสมณามหาขัตติยราชชาติราชาไชยสวรรค (พระเจ้ากาวิละ) พระเจ้าชั้นเทศมหานครเชียงใหม่ที่ ๑

๒. อัฐิเจ้าช้างเผือก เจ้านครเชียงใหม่ที่ ๒

๓. อัฐิเจ้าหลวงเศรษฐี (คำผั่น) เจ้านครเชียงใหม่ที่ ๓

๔. อัฐิเจ้าหลวงแผ่นดินเย็น (พุกทองค์) เจ้านครเชียงใหม่ที่ ๔

๕. พระอัฐิพระเจ้ามโหตรประเทศฯ พระเจ้านครเชียงใหม่ที่ ๕

๖. อัฐิแม่เจ้าคำแผ่น ในพระเจ้ามโหตรประเทศฯ

๗. พระอัฐิพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงศ์ พระเจ้านครเชียงใหม่ที่ ๖

๘. อัฐิแม่เจ้าอุสาห์ ในพระเจ้ากาวิโลรสฯ

๙. พระอัฐิพระเจ้าอินทวิชยานนท์ พระเจ้านครเชียงใหม่ที่ ๗

๑๐. อัฐิแม่เจ้าทิพเกษร ในพระเจ้าอินทวิชยานนท์ กับอัฐิเจ้านายอื่น ๆ อีก

เมื่อสำเร็จเรียบร้อยแล้ว มีการฉลองเป็นงานใหญ่โตมโหฬารนับว่าเป็นงานเกียรติยศ เป็นระเบียบครึกครื้นและผู้คนมาประชุมมากที่สุดในเชียงใหม่ มีการมหรสพต่าง ๆ เริ่มแต่วันที่ ๑๕ ถึงวันที่ ๓๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๒ รวม ๑๕ วัน ๑๕ คืน ได้ปลูกพลับพลาประทับแรม และที่พักเจ้านายข้าราชการ โรงพิธี โรงหนัง โรงละคร สนามมวย โรงเลี้ยง หมอตรวจรักษาการทหาร ตำรวจ สถานีสุขภาพ ประจำที่นั้นย้ายตลาดขายของสดจากในเมืองตามไปด้วย รวมสิ้นเงินแสนบาทเศษ เพราะต้องจ้างต้องซื้อทั้งนั้น เจ้านครลำปางและเจ้านครลำพูน แพร์ น่าน เชียงราย ตลอดถึง

เจ้านายญาติวงศ์ข้าราชการทุกแผนก ไปช่วยงานนี้ มีสวดแจ่ม แสดงพระธรรม เทศนาปฐมสังคายนาฯ พระสงฆ์ ๕๐๐ รูปสวดอภิธรรม และถวายของไทยทาน พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างเหรียญ ๑๓.๑๓ ๑๓๐๐๐ เหรียญทองและเงิน กับทำแหวนทองคำ และลงยา พระราชทานเป็นของแจกในงานนี้ด้วย.

นอกจากนี้พระองค์ยังได้เสด็จไปนมัสการและทำบุญพระธาตุพระบาท และปูชนียสถานสำคัญๆ อีกหลายแห่ง ประทับอยู่ที่นครเชียงใหม่ได้ ๖ เดือน ๘ วัน เสด็จกลับจากเชียงใหม่วันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๒ เสด็จลงเรือที่หน้าที่ทำการไปรษณีย์เวลานี้รวมเรือ ๑๐๐ ลำเศษ เมื่อถึงเมืองอ่างทอง พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเรือยนต์เสด็จมารับที่นั่น แล้วพาไปประทับแรมที่พระราชวังบางปะอิน ๒ ราตรี พระราชทานสร้อยพระกรประดับเพชรเป็นของขวัญ ณ ที่นั้นด้วยถึงกรุงเทพฯ วันที่ ๒๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๒, วันที่ ๑ ธันวาคมขึ้นตำหนักที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างไว้สำหรับพระราชทานใหม่ในพระราชวังดุสิต พระราชทานเงิน ๒๐๐ ชั่ง (หมื่นหกพันบาท) กับพระราชทานเลี้ยงอาหาร (แต่งเครื่องยศ) โปรดเกล้าฯ ให้เจ้านายข้าราชการที่ลงไปส่งเสด็จ ร่วมโต๊ะเสวยและพระราชทานปถุมารณ์มณฑกกุศลสยามแก่เจ้าแก้วนรวิรุฑฯ เมื่อยังเป็นเจ้าอุปราชา ซึ่งไม่เคยพระราชทานแก่เจ้าอุปราชาใด ๆ กับพระราชทานหีบบุหรืทองคำแก่เจ้าแก้วนรวิรุฑฯ กับเจ้าพระยาสุรสีห์ฯ เภยจุมารณ์มณฑกกุศลสยาม แก่นายน้อย บุญหะวงษ์ฯ เหรียญทองมณฑกกุศลสยามแก่พญาพิทักษ์เทวี แลพญาจันธุระกิจ เมื่อยังเป็นนายบุญยืน ซึ่งไปส่งเสด็จเวลานั้น.

เสด็จกลับมาประทับอยู่เชียงใหม่

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ เจ้าแก้วนรวิรุฑฯ ลงไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท พระราชชายาฯ ได้กราบถวายบังคมลาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อคืนมาประทับอยู่ที่นครเชียงใหม่ ได้มีพระราชดำรัสเหนือเกล้าฯ ว่า ถ้าเจ้าแก้วนรวิรุฑฯ รับรองจะให้ความสุขและรักษาความปลอดภัยได้ก็จะโปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นมา เจ้าแก้วนรวิรุฑฯ รับสนองพระบรมราชโองการตามพระราชประสงค์ จึงได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาต.

วันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๗ เสด็จจากกรุงเทพฯ โดยขบวนรถไฟ ซึ่งเวลานั้นถึงเพียงเด่นไชย แต่กรมรถไฟหลวงได้จัดรถพิเศษถวายจนถึงสถานีผาคอ ต่อจากผาคอเสด็จโดยขบวนช้างม้าไปด้วยร้อย คนหาหมากว่าพัน ซึ่งเจ้านายข้าราชการทั้งเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง จัดไปคอยรับ เสด็จถึงเชียงใหม่วันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๗ ครั้งนี้ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สนม กรมวัง คุณท้าว เฒ่าแก่ จำโฮสนตามเสด็จอย่างครั้งแรก และโปรดเกล้าฯ ให้มหาเลวกโท พระยาเวียงในนฤบาลเป็นผู้กำกับการอยู่ประจำพระองค์ได้ ๕ เดือนเศษ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยานิพัทธ์ราชกิจขึ้นมาสืบแทน แต่ผลัดเปลี่ยนกันอยู่เช่นนี้ได้ประมาณปีเศษพระองค์ทรงเห็นว่าที่โปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย คุณท้าว เฒ่าแก่ สนม กรมวัง ผลัดเปลี่ยนกันขึ้นมาอภิบาลเช่นนั้นย่อมเป็นการลำบาก จึงขอพระราชทานให้ดลเสีย โดยขอให้เจ้าแก้วนรวิรุช กับเจ้านายในนครเชียงใหม่ ซึ่งเป็นพระญาติรับผิดชอบแทน.

การเสด็จขึ้นมาครั้งที่สองนี้ พระประยูรญาติ สมณชีพราหมณ์ตลอดถึงพ่อค้าคฤหบดี และประชาชนเป็นอันมาก ต่างปีติยินดีโดยจะได้พระองค์มาเป็นศรีแก่วงศ์สกุลและบ้านเมือง จึงพากันรับรองแล้วลวมโภชอย่างครึกครื้น เจ้าแก้วนรวิรุชถวายที่วังท่าเจดีย์แก้วเตี้ยวันนี้เป็นที่ประทับ.

ตั้งแต่พระองค์ได้เสด็จมาประทับอยู่ที่นครเชียงใหม่ ก็ได้ทรงอุปการะแก่พระประยูรญาติทั้งเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง และจังหวัดอื่น ตลอดถึงสมณชีพราหมณ์และประชาชนทั่วไป เนื่องจากเหตุนี้จึงรับสั่งให้คนไปสืบหาเครือญาติถึงลำพูน ลำปาง พระยา เชียงรายเป็นหลายครั้ง เมื่อทรงทราบว่ามีอายุคนได้รู้จักเครือญาติมากก็ไปเชิญตัวมาชักใช้ไล่เรียงด้วยพระองค์เอง โดยยอมเสียค่าใช้จ่ายและยังได้ประทานรางวัลอีกด้วย ซึ่งพระองค์ต้องสิ้นเปลืองแลเสียดเวลามาก นับว่าพระองค์รวบรวมเครือญาติได้เกือบหมด แต่ไม่ทันพิมพ์เป็นเล่มก็มาสิ้นพระชนม์เสีย ซึ่งผู้ที่อยู่ภายหลังจะต้องพยายามในเรื่องนี้ต่อไป.

พระองค์ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระวรพุทธศาสนา และทรงพระเมตตากรุณาเพื่อแผ้วแผ่พ่อค้าคฤหบดีกับแลดงพระอภัยาศรัยไมตรีแก่ประชาชนทั่วไปอย่างยิ่ง

ทั้งน้ำพระทัยก็กว้างขวางยากที่จะหาผู้เสมอเหมือนได้ นอกจากนี้พระองค์ยังทรงเอาพระทัยฝึกฝนช่วยเหลือการทำงานของรัฐบาลบางอย่าง ในบางครั้งเพราะทรงรอบรู้ระเบียบแบบแผนราชการและประวัติศาสตร์ อักษรศาสตร์ นาฏศาสตร์ ศิลปศาสตร์ ทัศนศาสตร์ เป็นอย่างดี ทั้งทรงรู้จักคุ้นเคยกับเจ้านายข้าราชการมากด้วย เพราะฉะนั้นเมื่อเจ้านายข้าราชการพระองค์ใด ผู้ใด เสด็จและมาสู่นครเชียงใหม่คราวใด พระองค์ก็ทรงเอื้อเฟื้อรับรองฝ่ายแยกก็เสด็จเยี่ยมและเฝ้าพระองค์ท่านทั้งนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินีรัชกาลนี้ สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต และเจ้านายอื่นที่เสด็จเชียงใหม่ทุกๆ พระองค์ ก็ได้เสด็จเสวยพระกระยาหารที่วังพระองค์ท่าน.

พระองค์เป็นขัตติยนารีพิเศษพระองค์หนึ่ง คือพระวรกายแข็งแรงพระทัยก็กล้าหาญ ทั้งทรงรู้จักค้นคว้าหาเหตุผลจากสิ่งต่างๆ ดังจะเห็นได้จากเมื่อเสด็จมาประทับอยู่เชียงใหม่ตอนต้นๆ เคยทรงม้าประพาสที่ต่างๆ พอพระทัยให้ม้าวิ่งเสมอไปรวดเร็วทอดพระเนตรภูมิประเทศต่างๆ แม้จะไกลและกันดาร หมั่นต่ออันตรายนก็ไม่ทรงห่อถอย เช่น เสด็จจังหวัดแม่ฮ่องสอน ประพาสตั้งแต่อำเภอป่าเย็บถึงอำเภอขุนยวม เสด็จลงเรือล่องตามลำน้ำสาละวิน ซึ่งกว้างและลึกมากแล้วอันตรายนมาถึงสามราตรี และได้เสด็จขึ้นประพาสบ้านใหม่ในเขตต์เมืองยางแดง เสด็จกลับทางอำเภอแม่สะเรียง ขึ้นประทับแรมบนยอดดอยอินทนนท์ ซึ่งเป็นภูเขาสูงที่สุดในพระราชอาณาจักรสยาม และน้อยคนที่จะได้ไปถึง เพราะทางขึ้นไปกันดาร สัตว์ป่าที่ดุร้ายก็ชุม ต้องแผ้วถางทางและใช้ม้าเป็นพาหนะ ความหนาวถึง ๔๐ ดิกริพาเร็นโฮท์ แม้กระนั้นก็ประทับอยู่ถึงสองราตรี พระองค์ได้ทรงทำเครื่องหมายเป็นที่ระลึกไว้ ณ ที่นั้นด้วย นอกจากนี้ยังเสด็จอำเภอฝางโดยขบวนช้างและม้า ประพาสบนดอยอย่างขางทอดพระเนตรสวนฝิ่นของพวกม้าว แล้วเสด็จนมัสการพระพุทธรูปทองทิพย์อำเภอแม่สรวย เสด็จเชิงราชยอดพระเนตรโพนช้างที่อำเภอเทิง และทอดพระเนตรการจับช้างในพะเนียดที่อำเภอเชียงแสน ทอดพระเนตรเขตต์แดนสยามกับฝรั่งเศสอังกฤษต่อกัน เสด็จลงเรือล่องตามลำน้ำโขงทอดพระเนตรการจับปลาบึก ประพาส

ทอดพระเนตรวิวสองฝั่งแม่น้ำโขง เสด็จนมัสการพระธาตุดอยตุง เสด็จกลับเชียงใหม่ ทางโหลงกวง ต้องขึ้นเขาลงห้วยรอนแรมอยู่ในป่าลำบากมากเป็นเวลาหลายราตรี ซึ่งเวลานี้ไม่มีใครจะมีใครเดินทางนั้นแล้ว นอกจากนี่ยังเคยเสด็จอำเภอดิน อำเภอสี่ ออบแม่แจ่ม อำเภอดอย พระบาทสี่รอย น้ำตกแม่กลาง แม่ยะ และพระบาท พระธาตุ ถ้ำ เหว อื่น ๆ อีกมาก ทางปักช้ได้ก็ได้เคยเสด็จตั้งแต่ราชบุรีตลอดถึงปิ่น ทั้งเสด็จเมื่อถนนหนทางยังไม่สะดวกเหมือนเวลานี้ด้วย เมื่อเสด็จถึงที่ไหนดก็พยายาม สืบถามถึงการทำความหาเลี้ยงชีพผู้ที่อยู่แถบนั้นๆ เมื่อปรากฏว่าอดอยากก็ประทาน เข้าของเงินทอง และทรงพยายามหาทางช่วยเหลือเสมอ.

การบำเพ็ญพระกุศล

โดยปกติพระองค์เคยถวายอาหาร บิณฑบาตร และถวายจตุปัจจัยสำหรับ วัดและสงฆ์บางรูปเป็นรายเดือนมาตั้งแต่ไหนแต่ไรตลอดจนสิ้นพระชนม์ไม่มีขาด กับนิมนต์พระสงฆ์มาฉันและถวายของไทยทานเสมอ มีการทำบุญวันประสูติและถวาย กรฐินทุกปี.

การปฏิสังขรณ์วัด และปูชนียสถาน เฉพาะรายใหญ่ที่บริจาคทรัพย์แต่ลำพัง พระองค์หรือทรงบริจาคมากกว่าผู้อื่น เท่าที่จำได้ คือ

๑. ปฏิสังขรณ์พระบรมธาตุ วิหาร ลาน โบสถ์บนดอยสุเทพ แล้วมีการฉลอง เป็นงานใหญ่
๒. สร้างและฉลองวิหารวัดชัยชนะมงคล (ปากลำว) อำเภอสาร์ภัก
๓. สร้างและฉลองวิหารวัดขุนเส อำเภอดอย
๔. สร้างและฉลองวิหารวัดชัยเหล็ก อำเภอมะริม
๕. สร้างและฉลองวิหารพระบรมธาตุ อำเภอดอย
๖. ยกตำหนักบนดอยถวายเป็นของพระธาตุสุเทพ
๗. สร้างตึก ณ เชียงใหม่ ในบริเวณโรงพยาบาลแม็คคอร์มิค
๘. บริจาคเงินซื้อรถยนต์ประทานสถานีนอนามัย เชียงใหม่ ๑ คัน

ส่วนการอุปสมบทภิกษุสามเณรก็มีเสมอไม่ว่าใครขาด เมื่ออุปสมบทแล้ว โดยมากก็ทรงอุปฐาก จนเจือไม่ทอดทิ้ง อนึ่งเมื่อยังประทับอยู่ที่กรุงเทพฯ ถ้าภิกษุสามเณรจากฝ่ายเหนือลงไปศึกษาเล่าเรียน ก็พิจารณาและช่วยเหลือแทบทุกรูป.

นอกจากที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว พระองค์ยังได้ประทานที่ดินที่ตั้งโรงเรียนยุพราชวิทยาลัยเดี๋ยวนี้ กับประทานที่ดินให้เป็นที่ตั้งสโมสรคณะราษฎรหรือสโมสรนาวรัฐ (เฉพาะกิ่งทางเหนือ กิ่งทางใต้ เจ้าแก้วนาวรัฐ ให้) กับได้ทรงอุปถัมภ์โรงเรียนมีโรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่เป็นอาทิซึ่งพระองค์ได้ทรงช่วยเหลือด้วยประการต่าง ๆ กับได้อุดหนุนทุนค่าเล่าเรียนให้แก่เด็กนักเรียน ๗-๘ คนด้วย เมื่อทรงอุปถัมภ์โรงเรียนมากเช่นนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์ท่านเป็นกรรมการจัดการโรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่ด้วยพระองค์หนึ่ง เมื่อย้ายโรงเรียนมหาดเล็กหลวงเชียงใหม่ไปรวมกับโรงเรียนวชิราวุธวิทยาลัย กรุงเทพฯ แล้วภายหลังได้ตั้งสมาคมนักเรียนเก่าวชิราวุธขึ้น นักเรียนเก่าเหล่านั้นยังคิดถึงพระอุปการคุณ จึงได้อัญเชิญเสด็จพระองค์ท่านเป็นสมาชิกพิเศษของสมาคมนักเรียนเก่าวชิราวุธ เพื่อเทอดพระเกียรติคุณไว้จนกาลบัดนี้ กับทรงอุปถัมภ์โรงเรียนดาราวิทยาลัยและโรงเรียนอื่น ทั้งช่วยเหลือการศึกษาของกุลบุตร กุลธิดา มาช้านาน ตลอดจนสิ้นพระชนม์ชีพ.

ส่วนการกสิกรรม พระองค์ก็ได้เคยเอาพระทัยใส่ คือสละทรัพย์ส่วนพระองค์ซื้อเครื่องใช้ในการทำสวน และพืชพันธุ์ต่างๆ จ้างผู้ที่เคยเป็นครูโรงเรียนกสิกรรมมาเป็นหัวหน้าทำที่สวนเจ้าสหาย อำเภอมะริม เพื่อเป็นตัวอย่างแก่ราษฎรทั่วไปด้วย.

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่พระองค์ได้รับพระราชทาน ดังนี้

๑. ปฐมจุลจอมเกล้าฯ พร้อมด้วยดาราจุลจอมเกล้าฯ
๒. มหาวชิรมงกุฎ
๓. ปดมาภรณ์มงกุฎสยาม

๔. เจริญรัตนภรณ์ จ.ป.ร. ลงยากรอบประดับเพชร รัชกาลที่ ๕
๕. เจริญรัตนภรณ์ ว.ป.ร. ลงยากรอบประดับเพชร รัชกาลที่ ๖
๖. เจริญรัตนภรณ์ ป.ป.ร. ลงยากรอบประดับเพชร รัชกาลปัจจุบัน
๗. เข็มพระปรมาภิไธยรัชกาลที่ ๖ ประดับเพชรล้วน

ประขาร

วันที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๖ ซึ่งขณะนั้นประทับอยู่ที่ตำหนักสวนเจ้าสหาย อำเภอมะริม ได้เริ่มประขารพระบิณฑเสพิการกระเสาะกระแสะเรื่อยมา นายแพทย์ในเชียงใหม่ได้ช่วยกันพยาบาลพระอาการก็ไม่ทุเลา เจ้าแก้วนรรัฐฯ จึงเชิญเสด็จมาประทับที่คุ้มรินแก้ว อำเภอมืองเชียงใหม่ เพื่อแปรสถาน ทั้งให้เสดวกแก่การรักษาพยาบาล กับเพื่อเสดวกแก่ประยรญาติที่จะไปเฝ้าเยี่ยมประขารด้วย นายแพทย์ทั้งไทยและต่างประเทศในเชียงใหม่เป็นหลายนายกับหลวงสุริยพงศฯ แพทย์กรมรถไฟได้ร่วมมือกันรักษาพยาบาลอย่างสุดฝีมือ พระอาการก็ไม่ดีขึ้น เจ้าแก้วนรรัฐฯ จึงได้สั่งซื้อเครื่องเอ๊กซเรย์ชนิดย้ายที่ได้จากชะวาลงมาทางเครื่องบินรวมสิ้นเงิน ๔,๒๐๐ บาทเศษ มาฉายดูพระบิณฑเส เพื่อเป็นการช่วยเหลือแพทย์ตามแผนปัจจุบัน แม้กระนั้นพระอาการก็มีแต่ทรงกับทรุด

สิ้นพระชนม์

ครั้นมาเมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ เวลา ๑๕ นาฬิกา ๑๔ นาที ที่คุ้มรินแก้ว ในท่ามกลางพระประยรญาติ มีเจ้าผู้ครองนครเป็นประธาน ฝ่ายข้าราชการก็มีพระยาภักษยานวัฒนธรรมฯ เป็นต้น พร้อมด้วยนายแพทย์ทั้งไทยและต่างประเทศอันห้อมล้อมอยู่ด้วยความเอาใจใส่ในพระอาการโดยยังหวังจะให้พระองค์ทรงบรรเทาทุกข์เวทนานั้นพระองค์ก็ถึงซึ่งวาระสุดท้ายสิ้นพระชนม์ชีพดับขันธลงทันที ทั้งความวิบโยคโศกศัลย์อันสุดซึ้งไว้แก่ผู้ที่เคารพรักใคร่ทั้งหลาย

* พิมพ์ตามต้นฉบับเดิม

รวมเวลาประขวร ๕ เดือน ๙ วัน ศิริพระชนมายุได้ ๖๐ พรรษา ๓ เดือน ๑๓ วัน ประทับอยู่ในนครเชียงใหม่ครั้งสุดท้ายรวม ๑๘ ปี ๑๑ เดือนเศษ เมื่อสิ้นประชนม์แล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระบรมราชินี ทรงมีพระราชโอรสเลขมา แสดงความเศร้าสลดพระราชหฤทัย ตลอดถึงพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้าจอมหม่อมห้าม และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย พ่อค้าคฤหบดีชาวต่างประเทศได้มีพระโอรสเลขและ โอรสเลขหลายพระหัตถ์หนึ่งสือมาแสดงความสลดพระทัย และเสียใจหลายสิบฉบับ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอุทองเขตต์ชัชยีนารี ประทานเงินช่วยทำบุญ ๓,๐๐๐ บาทด้วย

ส่วนบรรดาเจ้านายประยูรญาติ ข้าราชการในเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง ตลอดจนถึงเชียงราย ชาวต่างประเทศ พ่อค้าคฤหบดี กรรมการและสมาชิกของสมาคม คือสโมสรนาวรัฐ สโมสรพณิชยสามัคคี สโมสรพณิชยจีนเชียงใหม่ สโมสรลูกค้ำจิ้น โรงเรียนยุพราชวิทยาลัยวัดโนทัยพายัพ ดาราวิทยาลัย ปรินสร้อยแยลส์ฯ มงฟอร์ต วิทยาลัย เรยินาวิทยาลัย โรงเรียนอ้วเอง โรงเรียนช้วย่งแสง โรงเรียนประจำจังหวัด โรงเรียนชินหมีน ภิกษุสามเณร ทายก ทายิกา วัดเขตพุน กับบุคคลอื่น ๆ อีกมาก ได้นำพวงมาลัยมาเป็นเครื่องสักการะพระศพ เลยทำบุญด้วยก็มี ส่วนผู้ที่อยู่ต่างจังหวัด เช่นกรุงเทพฯ ที่มาไม่ได้ก็ส่งพวงมาลามาคาเคารพพระศพ ที่ส่งเงิน ส่งของมาทำบุญ ก็มี กรรมการสมาคมนักเรียนเก่าวชิราวุธวิทยาลัยมีหนังสือแสดงความจำนงว่าจะ แต่งผู้แทนมาในงานพระเมรุ ฝ่ายประยูรญาติก็ผลัดเปลี่ยนกันมาบำเพ็ญกุศลที่ พระศพไม่ขาด

พระเกียรติคุณ

เนื่องแต่พระองค์มีความจงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และ เจ้านายในราชจักรีวงศ์ ซึ่งได้ทรงพระกรุณาชุบเกล้าฯ มาแต่บรรพบุรุษ และมี พระจริยาวัตรดีอัธยาศัยโอบอ้อมอารีเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ช่างโอภาปราเส ใครจะเอ่ย เรื่องอะไรก็ต่อได้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เจ้านายในราชจักรีวงศ์ จึงทรง พระเมตตาปราณี ฝ่ายประยูรญาติตลอดถึงข้าราชการ พ่อค้าคฤหบดี ประชาชน

พลเมือง และชาวต่างประเทศ จึงเป็นที่นิยมและไปมาเฝ้าแหนครพยำเกรงทั่วไป เมื่อประขวร พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทาน เงินส่วนพระองค์ ๕,๐๐๐ บาท ช่วยในการรักษาพยาบาลกับโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้า พี่ยาเธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน เชิญด้ายสายสิญจน์มาผูกพระกร (ตาม ประเพณีทางเหนือ) ด้วย และโปรดเกล้าฯ ให้ถวายรายงานของแพทย์ประจำวัน ส่วนเจ้านายพระองค์อื่น และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ก็ได้มีพระโอรสหลายพระองค์ และหนังสือตามพระอาการและปวารณารั้วจะทรงช่วย และช่วยอยู่เสมอ นายกรัฐมนตรี และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงเศรษฐกิจก็ให้หลวงสุริยพงศ์ฯ ขึ้นมาช่วยประจำรักษา ร่วมมือกับแพทย์ที่เชียงใหม่ตลอดจนสิ้นพระชนม์.

พระศพ

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชโกษาเป็นหัวหน้าพนักงานกองสนม พลเรือน ๘ กองภูษามาลา ๖ กองพระราชกุศล ๒ แผนกอภิรมย์ราชยาน ๑ กรม วังนอก ๒ แผนกกระบวน ๕ รวม ๒๕ นาย นำน้ำพระสุคนธ์สรองพระศพ กับพระโกศ กุดัน เครื่องสูง ๑๐ สังข์ ๑ แตรฝรั่ง ๑ แตรงอน ๑ กลองชนะ ๒๐ เสลียงแวนฟ้า พระกลด พระราชทานมาเป็นพระเกียรติยศ และโปรดเกล้าฯ ให้ไว้ทุกข์ถวาย ๗ วัน

พระราชทานผ้าไตรของหลวง ๒๐ ไตร ของสมเด็จพระบรมราชินี ๒๐ ไตร พระสงฆ์ ๒๐ รูปสดับปกรณ์ พระราชาคณะแสดงพระธรรมเทศนา ๑ รูป พระถนายนุกรม ๕ รูป สวดธรรมคาถาทั้งกลางคืนกลางวัน ฉันทเช้าวันละ ๘ ฉันทเพลวันละ ๕ รูป กำหนด ๑๕ วันเหล่านี้เป็นของส่วนพระองค์พระราชทานทั้งสิ้น ในการพระเมรุก็ โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าหน้าที่กระทรวงวังขึ้นมามีจัดทำเป็นส่วนของพระองค์พระราชทาน เหมือนกัน.

พระราชโอรสและพระราชหัตถเลขา

รัชกาลที่ ๕

ที่โปรดเกล้าฯ ถึงพระราชชายา เมื่อเสด็จเชียงใหม่

พ.ศ. ๒๔๕๑ (ร.ศ. ๑๒๗-๑๒๘)

ค้นพบพระราชโอรสเลข ๔๑ ฉบับ

พระราชหัตถเลขา ๑๗ ฉบับ

เลือกเอาบางฉบับ

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

วันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ดารา

นั่งนึกว่าป่านนี้คงจะไปถึงที่พักแล้ว เพราะบ่าย ๕ โมงตรง ได้นึกจะส่งของไปทำบุญ แต่รุ่งร้งนักรักก็พาไปลำบาก จะสั่งก็เผอิญมีการขุลมุน บัดนี้ได้ให้กรมสมมติฯ จัดไตรแพร ๔ ไตรส่งขึ้นมา ขอให้บังสกลพระเจ้ากาวิโลรสสุริยวงษ์ ๓ ไตร พระเจ้าอินทวิชยานนท์ ๓ ไตร เจ้าทิพเกษร ๓ ไตร ขอให้นิมนต์พระราชาคณะ พระครูและครูบาที่เป็นผู้ใหญ่ ชักผ้าไตรนี้ อุทิศให้ท่านทั้ง ๓ ผู้ได้มีความรักใคร่คุ้นเคยกันมา

การที่จะไปครั้งนี้เป็นระยะทางไกลให้เปนห่วง ด้วยเปนเวลาต่อรดูกำลังจะเปลี่ยนใหม่ ถ้าเจ็บไข้ขอให้เร่งรักษาก่อน อย่าทอดทิ้งไว้มากแล้วจึงรักษา กันเสียก่อนดีกว่ารักษาเมื่อเปนมากแล้ว

ขออำนาจพรซ้ำอีกให้เปนสุขสบายอย่าเจ็บไข้ ขอฝากความคิดถึงแลความอาลัยที่กำลังผูกอยู่ในใจเวลานี้มาด้วย ถ้าจะมีความปรารถนาอันใด ฤไปตีประการใด ขอให้บอกข่าวมาให้ทราบตามที่จะบอกได้ด้วย

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

วันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ดารา

ด้วยความคิดถึงมีของที่ยังจะถึงกันได้ง่าย จึงหาเหตุว่าจะทำอะไรดี นึกได้ว่าหีบหนังจรเข้ซื้อมาเมื่อไปยุโรปคราวนี้ ซึ่งลืมเสียแล้วนั้นมีอยู่ เรียกมาดูเห็นงามดี นำใช้ใส่ผ้าตั้งไปในเรือปิกนิกได้ แต่มันเป็นหรั่งๆ อยู่หน่อย จะแก้ไขใช้ได้ฤกษ์ไม่กี่ตาม เปนของเขานับถือกันว่าดีมีราคาแลงามมาก จึงได้เอาตามขึ้นมาให้

คำวันนี้ได้เอาแผนที่มากะที่จะทำเรือน^๑ เห็นว่าจะขยายได้มาก ยกนางวาด^๒ แลนางเหม^๓ มาอยู่เสียที่เรือนทำใหม่ในเกาะ เอาสามบ้านนั้นมารวมเปนบ้านเดียว เรือนจะทำให้ใหญ่กินที่สวนเดิมและสวนนางวาดหมด สวนนางเหมจะรอไว้ทำเปนสวน ผะสมกับที่เดิมจะได้สวนใหญ่ขึ้นมาก เห็นจะเปนอันสบายพอเพียงได้ ตัวอย่างจะให้ฝรั่งคิด แต่พระยารวงษ์ฯ ได้รับแข็งแรงมากกว่าจะทำให้แล้วทันแน่

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

^๑ ตำนานที่โปรดเกล้าฯ ให้ทำไว้คอยท่าพระราชชายาฯ ในพระราชวังดุสิต

^๒ เจ้าจอมมารดาวาด

^๓ เจ้าจอมมารดาเหม

ดู พิศม์ถอย วันแรกปรอทขึ้นถึง ๑๐๔ ขาเหยียดไม่ได้ทั้งสองขา นอนตะแคงก็ไม่ได้
 ปวดจนเหวี่ยงแตก หายใจหอบเหนื่อยเสมอ วันที่สองตั้งแต่บ่ายมาปรอท ๑๐๓ ออกจะ
 เชื่อมแต่ขาพ้อเหยียดออกได้บ้าง ในจวนรุ่งวันที่ ๒ นี้ ได้หลับ วันที่ ๓ ปรอทลดลง
 อยู่ ๑๐๐ ถ้วน ๑๐๐ เศษ ๒ ค่อยคลายปวด รู้สึกหิว พอกินน้ำซุ๊ปได้เล็กน้อย ขาเหยียด
 คล่องขึ้น แต่ท้องแข็งคงอยู่ วันนี้ปรอท ๙๙ ยังค้ำ ไม่ค่อยรู้สึกปวด เบนแต่รู้สึก
 เต็มอยู่ในท้อง นอนตะแคงข้างขวาพลองได้ ข้างซ้ายไม่ได้เลย เห็นว่าอาการพิศม์
 ถอยลงทุกวัน แต่เพราะไส้ที่บวมมันยังแข็งอยู่ หมอว่าที่จะกล่าวหาพันอันตรายยัง
 ไม่ได้ ต่อ ๔ วันเบนอย่างน้อยล่วงไปแล้วจึงจะไว้ใจได้ ที่หมอว่าเช่นนี้ก็เป้นความจริง
 เมื่อลำไส้ยังแข็งอยู่เช่นนั้น ก็อาจจะกลัดเป้นหนองได้ จึงต้องระวัง การที่ลูกเจ็บ
 คราวนี้ได้ความเดือดร้อนเต็มที เพราะยังเหลืออยู่ด้วยคนเดียวเท่านั้น นอกนั้นก็
 ต่างคนต่างแยกกันไปแล้ว เวลาทำสังฆไม่สบายนึกอะไรไม่ค่อยออก จนนึกกลัวว่า
 ถ้าเป้นอย่างไรจะเลยหลงเสียดอกกรรมัง

ได้ส่งหนังสือเรื่องละครกรมราช ซึ่งออกใหม่อีก ๕ เรื่อง เวลานั้นกอยู่ข้าง
 จะเฟื่องมากเพราะชินในการตกแต่งแลเชิงที่เล่น ทำให้เห็นท่าทางง่าย แลละครของแก
 ก็เห็น จะซ้อมง่าย เพราะมันรู้ที่เสียหมดทั้งนั้น สังเกตดูคนเห็นจะชอบเรื่องใหม่ๆ
 แปลก ๆ มากกว่าเรื่องพงษาวดาร ฤๅเรื่องอย่างเก่าที่ไม่ชอบพงษาวดาร เพราะไม่รู้
 ไม่เคยอ่าน ไม่ชอบอย่างเก่า เพราะกลัวจะเป้นเรอรา อยากจะให้เก้เกี้ยวเป้นฝรั่ง
 มั่งค้ำบ้าง แลอีกอย่างหนึ่งนั้น ฝรั่งตื่นกัน ไปดูมากนั้กด้วย ถ้าเป้นเรื่องใหม่ ๆ แล้ว
 ดูเข้าใจ ถ้าเรื่องเก่า ๆ ดูมันห่างนมห่างเนยแลไม่เห็นพระฤๅษที่จะได้ดูละครกรมราชฯ
 อีกเห็นจะเลยไปถึงเดือนสิบ เรื่องที่ชอบชมว่าดีแกยังไมเล่นรอไว้มีถวายตัวก่อน
 บางกอกเวลานี้ฝนชุกเกือบจะไม่เว้นวัน เรื่องสนุกของชาววังนั้น คือ กำลั้กคลั่งทำนา
 ตั้งแต่แม่เล็กเป้นต้นลงดำเนินาเอง เลี้ยงดูกันเป้นหลายวัน ข้อที่เกลียดโคลนเล่นนั้น
 หายหมด ทำได้คล่องแคล่ว ที่โรงนาเป้นที่สบาย องค์กรัจฉรแลนางขุ่มผลัดกันไปอยู่
 ที่นั่น พื้นสะอาดขึ้นทั้งสองคน องค์กรัจฉรถึงเดินได้ไกล ๆ เจ้านายที่เจ็บไข้ออดแอด
 อยู่ต่างคนต่างสบายขึ้น เห็นจะเป้นด้วยได้เดินได้ยืนมากนั่นเอง

ได้ให้จัดระเบียบสงอีกครึ่งหนึ่ง ด้วยหวังว่าจะไปถึงก่อนเรือขึ้นไป จะได้แก้ความขัดสนไปจนถึงเวลานั้น

ในหนังสือมีว่าพวกฟ้องล้มเสีย ไม่ได้รับหนังสือจากใครนั้น ได้บอกนางเอิบๆ ว่าเจ้าเองล้ม ไม่มีหนังสือถึงเลย มีขึ้นไปเป็นหลายฉบับ

น้ำเชียงใหม่เวลานี้ล้นลงมาถึงนครสวรรค์แล้ว น่าจะลงมาถึงกรุงเทพฯ แต่หวังว่าจะลดเร็ว ไม่ค้างเติ่งอย่างปีกลายนี้ การที่จะได้กลับดูไม่ช้าเท่าไรแล้ว ได้เขียนใบตั้งชื่อประกายแก้วส่งขึ้นมาในหนังสือนี้ด้วย

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

(สำเนาพระราชโทรเลข)

ที่ ๑๐

จากปากน้ำโพ

วันที่ ๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๘

เจ้าดารารัศมี เชียงใหม่

ได้รับโทรเลขวันที่ ๕ แล้ว ที่จริงอยากจะให้ลงมาก่อนขึ้นเรือนจะได้มีเวลา ตกแต่งอะไรสะดวก ชัดช้อยอย่างเดียวด้วยที่จะให้พัก เพราะถ้าจะอยู่เรือนใหม่ทีเดียว การขึ้นเรือนกำลังคิดหาอยู่ พักเรือนต้นเอาหรือไม่ บ่าวผู้หญิงไปอยู่ที่เรือนได้ทีเดียว บ่าวผู้ชายได้สั่งให้พระยารพวงศ์ฯ จัดโรงใหญ่ที่ทำถนนข้างฮี้ ไว้สำหรับจะได้อาศัย แลเอาเข้าของขึ้น ถ้าจะเอาเช่นนั้นให้ถึงวันที่ ๒๓ กิติ จะได้สวดมนต์รดน้ำกันเสีย ก่อนที่หนึ่งเจียบๆ ขึ้นเรือนจึงสวดอีก อยากรู้อีกอย่างหนึ่งว่า การครัวสำหรับจะเลี้ยง พระ แลผู้คน จะให้ใครทำดี ถ้าหากว่าเหนใครควรจะวานได้จะรับบอกเอง แลจัดการ ให้ตลอด ถ้าเช่นนี้มีเวลาแต่งเรือน ๒ วัน สิ้นสนุกเต็มทีเสียแล้ว กำลังขायเพ็ญ^๑ จะตายอีกคนหนึ่ง ศพขायอุรพวงศ์จะเผาเดือน ๔ ถ้าหากจะช่วยอื่น ๆ มีครบหมดแล้ว เป็นคนโหดิน โอครอบ เหนจะดี เพราะพระใช้เจ้าอธิการหัวเมืองทั้งนั้น สังเค็ด ๗๐

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

^๑ พระเจ้าพิยาเออ กรมหมื่นพิชัยมหินทรโรดม

(สำเนาพระราชโทรเลข)

ที่ ๑๒

จากปากน้ำโพ

วันที่ ๗ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๘

เจ้าดารารัศมี เชียงใหม่

ได้รับโทรเลขแล้ว เสียตายเป็นเหตุขัดข้อง ไม่มีวันก่อนขึ้นเรือนที่จะได้ ตกแต่งห้อง จะล่องได้เมื่อใดขอให้โทรเลขให้ทราบ มีความยินดีที่ครุบาทให้พระพุทธรูป อยากราบว่าหน้าตักหรือขนาดฐานกว้างเท่าใด จะได้จัดที่ตั้งไว้รับที่เรือน พระนี้เป็น ศิริสำหรับตัว จะมาทางเรือหรือทางบก ขอให้พามาถึงพร้อมกับตัว จะได้เห็นแต่ง ในการขึ้นเรือน จะได้บอกแม่เล็ก^๑ ให้ตระเตรียมในการที่จะเสด็จดู ฝนกรุงเทพฯ เวลานี้ขุยกัก น้ำกลั้วน้ำจะมากอย่างปีกลาย แต่อย่าวิตก ที่เรือนน้ำไม่ท่วม

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

^๑ สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ พระราชชนนีพันปีหลวง ในรัชกาลที่ ๖

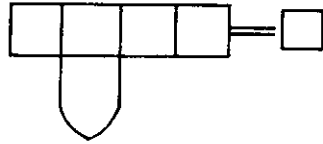
(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

วันที่ ๖ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ดารา

ได้รับโทรเลขจะต้องการรูปเข้ากรอบแล้วไปติดบ้านเจ้าอุปราชนั้น ได้ส่งมา
กับหนังสือนี้ รูปนี้เป็นรูปถ่ายใหม่ เขาวางกันว่าเหมือน

เรื่องเรือนทำเป็นรูปกงฉาก
ทำนองนี้ ห้องนอนอยู่ตะวันออก ไม่ถูก
แดดบ่าย รูปร่างพอใช้ได้ ถ้านับชื่อ
เป็น ๙ ห้อง ถ้านับฝาข้างเป็นห้อง เป็น

ข้างบน ๕ ห้อง ข้างล่าง ๕ ห้อง ข้างบนคือห้องนอน ห้องนั่ง ห้องเก็บของ ห้องกระได
ห้องรับแขก ข้างล่าง ห้องเหมือนกันตามแต่จะจัดอย่างไร มีศาลากลางสวน ตะพาน
เดินไปถึงด้วย มีเฉลียงด้านตะวันออกแลด้านเหนือตลอด แต่ด้านตะวันตกไม่มี มี
แต่มุข นึกว่าคงจะสบายดี กแล้วแต่จะต้องเร่งกันทำลาย ถ้านิ่งเข้าก็จะไอ้เอ้

นึกว่าจะรอดต่อไปใหม่จึงจะส่งหนังสือก็กลัวจะถึงช้า จึงรีบส่งเสียก่อน
หนังสือทวนน้ำไม่ทันใจเลย

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

วันที่ ๒๔ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๔

ดารา

ด้วยได้รับโทรเลขว่าจะต้องการศิลาจากถุกติดที่ภู สอบถามกว้างยาวได้ความว่ากว้าง ๑๖ นิ้ว ยาว ๓ ฟุตนั้น ได้ศิลามาโตไปหน่อย จึงให้เสียได้ขนาดแล้ววันนี้ได้มอบให้กรมหลวงดำรงฯ ขอให้ส่งขึ้นไป แต่เปนของหนักจะเดินบกลำบาก จึงคิดจะให้ส่งขึ้นไปทางเรือแต่จะให้เร็วกว่าปกติ

ข้างบางกอกเวลานี้สนุกอยู่ ไม่มีเหตุการณ์อะไร อากาศร้อน แต่มีลมมาก ดูเหมือนจะเย็นกว่าทุกปี กำลังคิดทำนาที่ปลายถนนชาวฮี้ ในทุ่ง ได้ลงมือซื้อควายเสร็จมาแล้ว แต่แรกนาของเราต้องเปนเดือน ๗ แรกนาสำหรับเมืองพรั้งนี้ ในการเล่นละครขึ้นเรือน องค์กร้อย^๑ และคุณโหมด^๒ กรมมราชฯ ส่งบทมาให้แล้ว ได้เอาส่งมาให้อ่านในซองนี้ด้วย เรื่องขวดแก้วเจียรนัยเปนเรื่องที่แกเคยเล่นที่วิมานนฤมิตรวัดสระเกษ แต่ก่อนแล้ว แต่เรื่องเครือฟ้าเปนเรื่องมาดัมบัตเตอไฟล ซึ่งเขียนไว้ในหนังสือไกลบ้านตอนเมืองปารีสเปลี่ยนยี่ปุ่นเปนลาว ฝรั่งเศสไทยเท่านั้น ที่แกทำคำร้องเช่นนี้ เอาอย่างออปราฝรั่ง เพราะเคยได้ชมเมื่อเจ้าเขมรร้องละครกรมมราช ดูค่อยเฟื่องฟูขึ้น แต่กระนั้นคนยังดูน้อยจนผู้ตีก็ไม่มีใครดู เพราะเปนเรื่องใหม่ไม่เข้าอกเข้าใจ และต้องฟังมากดูมาก แลไปอื่นไม่ได้ ต่อไม่ติด ด้วยธรรมดาคนเราไปดูละครขบไปนั่งพูดกัน พอให้เหน็ดตัวละครเตะตาไปเตะตามา เสียงร้องเสียงพิณพาทย์เตะหูแล้วก็พอเท่านั้น ต้องการแต่จะพูดอย่างเดียว จึงไม่มีใครชอบ

มีความรำคาญด้วยเจ้าเชียงใหม่เจ็บบอดแอดตนัก ควรจะคิดอ่านรักษาป้องกันกันให้ดีขึ้นอีก

รู้สึกคิดถึงมาก เมื่อมีงานครั้งใดๆ ใดๆ ก็บังถึงอยู่ทุกคราว

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

^๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอาง

^๒ เจ้าจอมมารดาโหมด

(สำเนาพระราชโอรสเลข)

ที่ ๑๘

จากกรุงเทพฯ

วันที่ ๒๙ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๘

เจ้าดารารัศมี เชียงใหม่

ดาวกาฬสีทองที่จะประดับพระธาตุดอยสุเทพ เขียนอย่างแล้วงามดี แต่ตามขนาดที่บอกมาโตมาก อยากราบว่าที่ซึ่งจะติดนั้นแบบแผนถูกรูปโค้งกลม จะติดกับปูนถาจะดีให้มีแกน คำจารึกนั้น ดังนี้ เจ้าดารารัศมีอันเป็นราชธิดาพระเจ้าอินทวิชยานนท์ แลแม่เจ้าทิพเกษร ซึ่งได้ครองนครเชียงใหม่ อันได้ลงไปเป็นพระราชชายาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ณ กรุงเทพมหานครศรีอยุธยา ถวัน ๒๒ พรรษา จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กลับมาเยือนนคร เมื่อจุลศักราช ๑๒๗๑ ได้เสด็จมานมัสการพระธาตุเจ้าดอยสุเทพนี้ ทรงศรัทธาแผ่หิริญจำหลักรูปดาราหาสุวรรณอันวิจิตรแผ่นนี้ประดับบูชาพระมหาธาตุเจ้าไว้ ให้เป็นที่ตั้งแห่งกุศลสมภาร จบเท่านั้น จะเอาตามนี้ถาจะขอแก้ไขเพิ่มเติมอย่างไรบ้าง จะรีบส่งขึ้นไปให้ทันราวกันกับฉลองกุ

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

วันที่ ๒ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ดารา

ด้วยเมื่อไปทะเลครั้งนี้ถึงเกาะพังันได้รับหนังสือ ๒ ฉบับๆ หนึ่งลงวันที่ ๑๖ เมษายน ฉบับหนึ่งลงวันที่ ๒๘ เล่าถึงออกท่าทำยศทำศักดิ์สนุกดี เจ้าจะเรียนน้อยกว่าคนอื่น เพราะเคยออกหน้ามาตั้งแต่พ่อยังอยู่ ถ้าหากว่าเปนข้างในตามเคยเห็นจะเกือบตาย คำรับรองที่อ่านนั้นแต่งดีจริงๆ ได้ให้กรมหลวงนริศฯ ดู ตอบมาว่าได้เห็นเข้าก็ใจหาย กลัวในเรื่องแต่งหนังสือเช่นนี้ เราจะแพ้เขาเสียในภายหน้า เชียงใหม่ยังไม่สิ้นคนรู้

ใบเมี่ยงที่ส่งลงมาใช้ได้ ฟังเล่าก็นึกอยากจะไป ข้อที่ต้องการจะเหน่มากนั้น คือ ห้วยแก้ว ดอยสุเทพ

ได้ให้ลงมือเขียนอย่างดารา^๑ ที่จะประดับพระเจดีย์กันในทเลนั้นเองแต่ประกัดประเดิดด้วยเรื่องขนาด เพราะเหตุที่เขาตัดเลข ๘ เปนเลข ๒ ไป ยังนึกวิตกอย่างเดียวว่าจะติดที่ไหน ถ้าต่ำๆ กลัวมันจะไม่อยู่ ถ้าสูงนักใครจะอ่านหนังสือเหน เพราะหนังสือนั้นบรรจุลงไปมาก จึงทำให้ตัวเล็ก แต่เหนดีเช่นนั้น ถ้าจะนึกหน้ารูปร่างอย่างไร ก็คือดวงชะตารัจกรินนั่นเอง เว้นไว้แต่ไม่มีสามง่ามออกไปคั่นอยู่ในระหว่างแจก ข่างเขาว่าจะแล้วสำเร็จส่งได้ในกลางเดือน ๘ อุตราสารท จะรีบให้เดินบกขึ้นไปให้ทันเดือน ๙

การที่ไปทะเลครั้งนี้ เหตุด้วยไม่สบายให้ตั้งเมื่อยไปหมด จึงได้ประคบ ลูกประคบพลาดที่ห้องข้างซ้าย คราวนี้เลยปวดเปนล้าชันอยู่ข้างใน ชีก็คั่ง เลขลูกกลมปวดไปถึงข้างขวาเดินก็ไม่ถนัด ต่อๆ แต่ๆ นอนจะพลิกตัวก็โอย ลูกชันจะนั่งก็โอย

^๑ รูปดาวที่พระราชชายาฯ ขอพระราชทานมาติดพระธาตุดอยสุเทพ

แต่ข้าวกินได้นอนหลับอยู่ จึงไม่เปนอะไรมาก เบนแต่ไม่มีความสุขแลดูง่วงงมไปหมด ที่จริงเหตุที่เกิดขึ้นนี้เหนจะเป็นด้วยราชการบุกหมู่ใหญ่ ทรมานตัวประมาณสักสองเดือน เต็มๆ รู้สึกเมื่อยฟกเต็มที ได้แก้ไขเท่าไรไม่ยักหาย กลัวจะจับไข้จึงได้คิดอ่านหลบ ออกไปทะเล การไปทะเลก็ไปเที่ยวอย่างตาแก่ คือนอนอืดอยู่แต่ในเรือ ขึ้นบกน้อยด้วย เตินไม้ไคร้ไหว ริดน้ำมันร้อยอย่างตลอดทุกวัน แต่ก็ไม่เปนประโยชน์อะไร ไม่ยักหาย จนกลับมาก็ยังเปนอยู่เช่นนั้น จนทีหลังที่สุดนี้อ่านอาการเจ็บ ไครๆ เหนือพระยา อมรสาตร์ฯ คือ สิทธิสารเก่าบ่อยๆ นึกว่าลองเอาแกมมาร์กษาคูลักที เผอิญพอมาน ให้กินยา ก็ถูกต้อง ค่อยยังชั่วขึ้นทุกวัน จนเดี๋ยวนี้ยังเหลืออยู่สองแห่งที่ตะโพก ข้างซ้ายแห่งหนึ่ง กับที่ใต้รักแร้ข้างขวาแห่งหนึ่ง ตั้งอยู่เท่านั้น ยาที่กินนั้นก็ขนานเดียว เรียกว่าสิทธิสารประสิทธิ์ของพระยาอมรสาตร์ บ้านปูน เดียวนี้ยานั้นเลยเก่งใหญ่ เพราะเขาเหนหายได้เร็ว ไครๆ ก็กินกัน ซื่อกันไว้คนละหลายๆ ตาอมรสาตร์ออกจะ รวยๆ ในครั้งแรกที่ให้กินสองเมล็ด รุ่งขึ้นแกมาถามว่าเปนอย่างไร บอกว่าเอาไปเกิด เมล็ดละ ๑๐๐ บาท ส่งเงินไปให้ ๒๐๐ บาท สรรพยานั้น ไบสมอบกับโกฏน้ำเต้า กินเวลาก่อนจะนอน ไม่ใช่ไม่เขาะอย่างหนึ่งอย่างใด นิ่งๆ ตื่นขึ้นก็ไปหมดทอง เว้นไว้แต่ถ้าต้องเสียจึงจะเหลวมาก กินทีละ ๒ เมล็ด สำหรับธาตุหนัก ถ้าธาตุเบา บางทีเมล็ดเดียวจะพอกระมัง ไม่รู้ว่าจะถูกกับโรคภัยของเจ้าหรือไม่ แต่ตั้งใจว่า อะไรเปนแพขนที่ออกใหม่ในวัง จะส่งขึ้นมาให้เขานั้นเอง ถ้าตืออยู่แล้วขออย่าให้กิน ถ้ากินขออย่าให้ทุกวันจะเคยต้องเสีย

ของแพขนเนบอลในวังเดี๋ยวนี้มีอีกอย่างหนึ่ง คือdungตีสสิ แพขนอันนี้ ได้เกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อกลับจากยุโรป ใส่dungตีสสิแลเกือกหนังสีก็มีความปรารถนาที่จะใส่ กันขึ้นมาบ้าง จนความร่ำรู้ไปถึงอำมาตย์ท่างสั่งมาขาย เกือกนั้นมาประเดียวเดียว หมดไม่ทันรู้ แต่ถึงรู้ก็ไม่รู้จักขนาดตีสคงไม่กล้าส่ง จึงได้แต่dungตีสส่งขึ้นมาสิละคู่ ที่เขาใช้กันอยู่เวลานี้แพขนอื่นยังไม่สู้เดิน

คราวนี้ว่าเรื่องคลัง ขาววังนั้นคลังละครกรมราชา ทุกรูปทุกนาม ตั้งแต่ เจ้านายลงไปจนถึงข้า้ข้า ตั้งแต่เจ้าไปแล้วยังมีหลายหนเข้า แลตามแบบที่เจ้าตั้งไว้

ไม่ให้ผู้ชายมาดู แต่นั่นมากก็ไม่มีผู้ชายได้ดูอีกเลย ผลที่ผู้ชายไม่ได้ดูนั้น ทำให้เกิด
 ทุรนทุราย สุดแต่กรรมราชา มาเล่นอะไรในวังแล้วกลับไปเล่นที่ปรีดาลัย คนก็ไป
 ดูมาก แต่ก่อนโรงละคร กรรมราชา ได้เคยไป คนไม่เกิน ๕๐ ตั้งแต่มาเล่นในวังแล้ว
 คราวนี้เล่นวันใดที่นั่งไม่พอเสมอ แต่เพียงเรื่องที่มาเล่นในวังแล้ว ไปเล่นข้างนอก
 ได้ส่วนเงินข้างนอกถึงหมื่นบาทกว่าแล้วกรรมราชา ๙ ร้องว่าเดชะพระบารมี

ไม่ช้าเท่าใดก็ถึงเวลาได้ส่งคืนขอให้กรรมราชา คืออ้ายลูกนางเขย ชื่ออุทัย
 นำเจ้าจะรู้สึกเป็นนักเรียนราชวิทยาลัยไปเกิดกระสันต์อินางพร้อม นางเขียนหนังสือ
 ทิ้งไปรสนีย์ไปถึงตัวละครฯ นำหนังสือนั้นไปให้กรรมราชา กรรมราชา ก็แต่งคำสั่งสอน
 เตรียมไว้ให้คนคอยดู พออ้ายนายอุทัยเข้าไปโรงละครยังไม่ทันเปิดม่าน ให้ปลัด
 กรมเหมือนเอาหนังสือนั้นไปอ่านเบาๆ เป็นคำตักเตือนว่า การที่ประพุดิเช่นนี้ไม่ดี
 คินเงินค่าตัวให้แล้วเชิญออกเสียจากโรง รุ่งขึ้นมันช่างแข่งแซ่ซาราวกับไฟไหม้ป่า
 ปากชาวบ้านเกือบจะไม่ได้พูดเรื่องอื่น ออกความเหนงกันไปต่างๆ ตามกิเลสแลวี่สย
 กรรมราชา ได้ให้อาหนังสือนั้นมาให้อู ให้ส่งถามว่านิกรรมราชา เป็นมังกรแล้วฤ เรื่อง
 มังกรเป็นคำของกรรมราชา ค่อนเจ้าพระยามหินทรประมาณสัก ๒๐ ปีล่วงมาแล้วว่า
 การเล่นละครนั้นเป็นการจำเป็นอย่างยิ่ง ที่จะต้องให้คนติดละครแลถ้าติดแล้วสมประสงค์
 เสียก็จิต ละครโรงนั้นไม่มีคนดูต้องเป็นคนอย่างเช่นเจ้าพระยามหินทร เวลาเล่นละคร
 นั่งเฝ้าแต่อยู่ในโรง ทำทางเหมือนมังกร ที่ตรงนี้เคยทำทำด้วย คนคร้ามไม่อาจเข้าไป
 ละลาบละล้งละครแกถึงได้ติดคนนิยมมาก ตั้งแต่เกิดเหตุนี้แล้ว จึงได้บอกส่งคืน
 กรรมราชา ว่า พระบารมีที่ไม่ช่วยอุดหนุนอยู่แต่ก่อนนั้นถอนได้แล้ว เพราะบารมี
 กรรมราชา ถึงที่มีผู้ชายติดละครเช่นนี้แล้ว คงเป็นที่นิยมไม่ต้องพึ่งบารมีต่อไป

สังเกตความนิยมของคนชั้นหลังนี้ เหนจะนิยมเรื่องสาวเครือฟ้ายิ่งกว่าเรื่อง
 อื่นๆ จนได้รับหนังสือโปรสนีย์ขอให้เล่นซ้ำในวิกนี้ ข้อที่นิยมเหนจะเป็นด้วยเหตุ
 หลายอย่างๆ หนึ่งนั้นเป็นเรื่องละครฝรั่ง อีกอย่างหนึ่งนั้นคงจะไปโดจริงได้เล่าไว้
 ในหนังสือไกลบ้าน แต่ข้อสำคัญที่สุดนั้นอินางพร้อมเป็นสาวเครือฟ้า เข้ามาเล่น
 ในวังท่าเมื่อเชือดคอตายได้รางวัลครั้งเดียวถึง ๑๐๐ บาท มีผู้ปรารภกันว่าถ้าเจ้ากลับ

ลงมาควรจะมีลครสมโภชเสีย ๓ วัน นึกวิตกกกลัวแต่จะต้องช้า เพราะเจ้าไม่ได้
เห็นมากเรื่อง เขาทายกันว่าเจ้าจะขอให้ช้าเรื่องสาวเครือฟ้านี้

การที่เล่นลครแล้วไม่ได้เขียนเล่าเรื่องขึ้นมา เหตุด้วยกำลังปวดเหลือเกิน
บทที่เตรียมไว้จะส่งก็เลยค้างไปไม่ได้ส่งด้วย บัดนี้ได้ส่งขึ้นมา ๙ เล่ม แต่จะเข้าไป
เล่มหนึ่งทุกอย่างไรไม่ทราบ จำไม่แน่จึงเห็นว่าเหลือไว้ดีกว่าขาด

การที่ตั้งพยายามไปช่อมลครเล่นพระลอแก้ขัด ใจคอก็เต็ดนักรหน้า คนที่
จะเล่นลครมันต้องเป็นคนคิดได้ทั้งบทแลทั้งคุมเรื่องให้ทำ จำจะต้องคิดเรื่องคิดใหม่
ประกอบกับตัวคนที่มีอยู่ จึงจะเล่นได้ดี เพราะฉะนั้นคนที่เล่นลครตีมาแต่ก่อนๆ
พระพุทธรูปเสียแล้ว ตาเจ้ากลับ นายเนตร นายต่าย เจ้าพระยามหินทร เหล่านี้เขาก็
ของเขาเองทั้งนั้น ถ้าเล่นลครมีผู้มากคอยตีว่าที่นี้ต้องอย่างนั้น ที่นั้นต้องอย่างนี้จึง
จะถูกแล้วเล่นอย่างไร ๆ ก็สู้เมื่อกระนั้นคือ คนที่เล่นแรกไม่ได้

พูดถึงกรมนราฯ มามากแล้ว คราวนี้เอาเรื่องอื่นเสียที มียายฝรั่งคนหนึ่ง
เปนชาวอิตาเลียน ชื่อบัวซอนี คิดตั้งโรงลครที่ถนนพาราหุรัต ลงพิมพ์ประกาศมาตั้งแต่
เดือนกุมภาพันธ์ ว่าจะเล่นลครเรื่องอิตาเลียนแปลเปนไทย คนไทยเล่นแต่งตัวเปนฝรั่ง
จะได้เล่นในเดือนเมษายนเปนแน่ คำประกาศนั้นลงพิมพ์ทุกวันจนถึงเดือนมีนาคม
เมษายน พฤษภาคม จนถึงเดือนพฤษภาคมแล้วก็ยังลงพิมพ์ว่าจะได้เล่นเดือนเมษายน
เปนแน่ มันช้าเช่นนี้ ได้มาเล่นต่อเดือนมิถุนายนเชิญเล็ดจด้วย แต่ไม่เสด็จ ครั้งแรก
คนตื่นตื่นกันไปดูมาก โรงลครว่าทำดีกว่าโรงไหน ๆ ในบางกอกทั้งหมด ตัวลคร
แต่งตัวเปนฝรั่งอย่างดี ฝรั่งโบราณ ชั้น ๑๕๐ ปีมาแล้ว เสื้อแสงหรูมาก เรื่องที่เล่น
ก็ออกจะสนุกๆ แต่ตัวลครนั้นเก็บเอาพวกลครปริดาสัยบ้าง นักสวดบ้าง ยี่เกบ้าง
ผู้ขายก็เปนผู้ชาย ผู้หญิงก็เปนผู้หญิง แต่มันเล่นพูดเปนฝรั่งพูดไทย อีโย่งโก้งแก้ง
เหนจะมีคนดูเต็มแต่ครั้งแรกวันเดียว แล้วเล่นต่อมาอีกสัก ๒-๓ วัน กลายเป็นเล่น
แต่วันเสาร์วันอาทิตย์ วันอื่น ๆ เอาหนังเข้าไปเล่น เมื่อวิกก่อนนี้หนังสือพิมพ์กล่าวว่
ต้องเลิกเพราะไม่มีคนดู มันกล้าเล่นมีเงิน ๓,๐๐๐ บาทเท่านั้น เทียวชื่อของชื่อ
กวันของชื่อได้หมดตลาดแล้วกลับขาย กรมนราฯ ครางู้ชื่อของไม่ได้ เดียวนี้
เจ้าหน้ตอมุงที่เดียว

จรรยา ต้องเรียกกลับเข้ามาเป็นรองเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม เมื่อแรกนี้ กรมเรศฯ ได้ขออนุญาตที่จะถามขึ้นไปถึงเจ้าว่าเรื่องหลาน^๑ จะจัดการอย่างไรต่อไป แต่ภายหลังนี้ตกลงเป็นบวรเดชจะไปเป็นทูตแทนแล้วก็เปลี่ยนเรื่องไม่มีเปลี่ยนแปลงอันใด

ที่เรื่อนั้นพระยาวรพงศ์ฯ แก่เรียกมาก เหตุที่ไม่เคยเข้าใจผิดถึงเพียงนั้น จึงได้เขม้นข้มักทำ บัดนี้ได้มุ่งหลังคาแลถือปูนแล้ว ไม่ได้ไปดูมานาน แต่นางเอิบ^๒ บอกว่าถ้าทางดูเหมือนจะโต มีห้องหับมากกว่าเรือนในวัง กำลังคิดอ่านให้เขาไป ถ้ายรูปจะส่งขึ้นไปให้ดู

นางขุ่ม^๓ ไปเที่ยวถึงเมืองเพชรบุรี กลับมาฟื้นขึ้นมากเหนจะยังไม่เป็นไร องค์อัจฉร์^๔ นั้นกลับขึ้นมาจากปากน้ำ อยู่บ้านระพี^๕ อาการโหมลงมาก นอนราบลงไปไม่ได้ที่เดียว แต่แกรักษาตัวแคงแคงไม่มีใครสู้ กินยาเกือบทุกชั่วโมง อาหารก็อุส่าห์ทำเอง พยายามมากบวมแล้วยุบเล่นเหนจะยังไปได้อีกหลายเดือน แต่หญิงเล็กเขาวมาลัย^๖ นั้น ไม่มีฟื้นเลย แยกชกให้เร็วที่ธาตุเอาไว้ไม่อยู่ อย่างไม่ ๑ ก็คงจะตามกันไปทั้งสองคนนี้

พระที่นั่งอนันตสมาคมก่อผนังขึ้นมาเกือบถึงซ้อแล้ว ที่สวนดุสิตหน้าตาแปลกก็ที่แลเห็นพระที่นั่งนี้ตั้งโตอยู่กลางสวนแ่งแ่ง จะเป็นซึ่งเจ้าจะกลับมาเหนแปลก นอกนั้นก็คงที่อยู่อย่างเดิมไม่มีเปลี่ยนแปลงอันใด หนังสือนี้เขียนมายาวมากแล้วจึงขอจบไว้เสียที คิดถึงทุกเวลาที่มีอะไรสนุก และมีคนปนถึงเสมอด้วย

ในที่สุดนั้นต้นลำตวนยังอยู่ดีไม่ตาย เขากันคอกไว้เสียเน่นหนา

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

^๑ เจ้ากวิละวงศ์ เวลาอยู่เมืองนอก

^๒ เจ้าจอมเอิบ

^๓ เจ้าจอมมารดาขุ่ม

^๔ พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าอัจฉร์พรณีรัชกัญญา

^๕ พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์

^๖ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าเยาวมาลย์นฤมล

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

วันที่ ๕ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๔

ดารา

ตามโทรเลขซึ่งว่าไม่คาดว่าหญิงเล็กจะตายก่อนองค์อัครนั้นถูกอยู่ตามเวลาที่เจ็บ แต่การรักษาผิดกันมาก มันเปนเคราะห์ดีเคราะห์ร้ายอยู่บ้าง องค์อัครแกรักษาตัวเรียกว่าอย่างเคราะห์ดี คือมีที่คลาดแคล้ว แต่หญิงเล็กนี้ไม่มีที่คลาดแคล้วเลย มีแต่ไม่พอที่จะหนักก็หนัก มันเปนทั้งความคิดแลน้ำใจร่างกายคนดีคนใช้ประกอบกัน ยังไงๆ เรื่องลครนั้นเปนอย่างกัน คนทั้งวังเหนงจะมีความเสียใจในการที่ตายไปครั้งนี้ยิ่งกว่าทุกครั้งทุกคราว จนถึงเด็กสือกันว่ากลับพื้นจะได้ดูลคร

ได้ส่งรูปเรือนอันถ่ายยากเสียจริง เพราะมันมีแต่กระชั้นไปเสียทั้งนั้น แผนที่มีหมายเลข ๑ ด้วยดินสอดแดง ถ่ายข้ามปากคลองจึงเหนด้านตรงหน้า แผนที่มีหมายเลข ๒ ถ่ายริมคลองเยื้องคูเรือนข้างตะวันออกเฉียงใต้ ที่หมายเลข ๓ ถ่ายในรั้วแลไปตะวันตก หมายเลข ๔ ด้านตะวันออกซึ่งเป็นห้องนอน รากที่แลเหนอยู่นั้นเปนรากศาลานั่งเล่นที่ในสวน รูปที่ ๕ ถ่ายบนถนนแลไปข้างตะวันออก เรือนกลายเป็นล่อมป้อมเช่นนี้ เพราะแลเหนแต่มุมที่ต่อกับตัวเรือนที่ถ่ายนี้แต่ชั่วด้านหน้าซึ่งไม่มีเฉลียงโถง เฉลียงได้เอาไว้ด้านเหนือบนทางสำหรับป่าวเดิน

การที่พระยารพวงศ์ฯ ทำผิดนั้น คือผิดกลับหน้าเรือนอย่างนี้ไปไว้เปนข้างหลัง เอาข้างหลังมาเป็นข้างหน้าจึงได้เกิดความใหญ่ต้องรื้อกลับใหม่ แต่เมื่องานรวมถึงเพียงนี้แล้วเชื่อว่าจจะแล้วทันเวลากลับ หมู่นี้ฝนชุกอยู่สักหน่อย ไว้แล้วจะไปเร่งกวาดเอาให้แล้วสำเร็จจงได้

ได้ส่งรูป ๕ รูปขึ้นมากับหนังสือนี้

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

วันที่ ๒๐ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๘

ดารา

ด้วยความรู้สึกเมื่อครั้งไปยุโรปขาดกะป็น้ำปลา เดือดร้อนประการใด จึงทำให้นึกถึง ได้จัดบรรจุขวดเป็นส่วนเล็กน้อยส่งขึ้นมา เพื่อจะให้ได้รับเร็ว แต่ปิดไม่ให้ใครรู้ บางทีเขาจะหมายว่าหีบเครื่องเงินเครื่องทอง

หมูนี้นฝนขุกหาเวลาเที่ยวยาก แต่เรือโมเตอร์ซึ่งบัญญัติใหม่ให้เรียกว่า เรือยนต์ลำใหญ่เพิ่งมาถึง ตั้งชื่อสุพรรณหงส์ จะได้ตั้งชื่อในวันที่ ๒๕ วันที่ ๓๑ จะขึ้นไปสองถึงบางปะอิน แล้วเลยไปเยี่ยมองค์บูรฉัตร ซึ่งขึ้นไปเป็นผู้บัญชาการทหารอยู่กรุงเก่า ในเดือนสิงหาคมคิดจะไปกาญจนบุรี ราชบุรี และเพชรบุรี สอนกินปลาหูเสียมใหม่อีกสักที เพราะเหตุที่หมูนี้นกินไม่ได้ همینคาว

ขาววังเวลานี้กำลังพลุ่งพล่านบ่นปากฉีกปากแหกด้วยเรื่องอยากตุลคร แต่ยังไม่สมปรารถนา ต้องการจะหนีออกไปดูที่ปริตาลัยด้วยสงไป ได้ผิดไว้ว่าครบสัปดาห์แล้วเมื่อใดจึงจะพิจารณาคำขอนั้น

ได้ฝากหนังสือให้พระยาอนุชิตจะบับหนึ่ง ให้ท้าวโสภานีเวศน์จะบับหนึ่ง ขอให้ส่งให้ด้วย

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

(สำเนาพระราชโทรเลข)

ที่ ๒๖

วันที่ ๒๖ กรกฎาคม ร.ศ. ๑๒๘

เจ้าดารารัศมี เชียงใหม่

ลูกเลาแก้ว^๑ ที่บอชื่อนั้น ชื่อประกายแก้ว^๒ ปรกกายแปลว่าดาว ขอ
 อำนวยพรให้มีอายุยืนนาน แลมีความจำเริญทุกประการ ขาวน้ำที่เชียงใหม่เพิ่มความ
 วิตก กลัวน้ำมากขึ้นอีก น้ำต้นมือเข้าทุ่งจนไถนาไม่ได้มาก กล้าลอย เวลานี้กำลัง
 ลดลง กลัวว่าจะกระแตกใหญ่มาอีก วันเสาร์น่าจะขึ้นไปบางปอิน ลงเรือใหม่
 ค้าง ๒ คืน ได้สั่งให้ทำเหรียญรูปดาว นำหนึ่งเป็นอักษรชื่อไขว้ นำหนึ่งบอกงาน
 ฉลองกุ เป็นเครื่องห้อยนาฬิกา รูปอัปพันตร คล้ายตราจุลจอมเกล้าฯ กำหนดให้
 ทำ ๑,๐๐๐ ดวง ได้สั่งให้ทำทอง ๕๐ กาไหล่ ๒๕๐ นอกนั้นเป็นเงิน ช่างว่า ๑๕ วัน
 จะแล้ว จะได้รับส่งขึ้นไปให้ทันงาน อยากให้กะใช้ดูว่าอย่างทองแลกาไหล่เท่าที่กำหนด
 จะพอหรือไม่พอ จะต้องการอย่างไร เเท่าใด ให้บอก

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

^๑ เจ้าราชวงศ์ เชียงใหม่เดี๋ยวนี^๒ บุตรเจ้าราชวงศ์

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

วันที่ ๑๑ สิงหาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๔

ดารา

บัดนี้เป็นเวลาที่เหรียญแจกในงานฉลองกุแล้วสำเร็จตามกำหนด ได้สั่งให้ทำหีบบรรจุ คงจะได้ส่งในวันสองวันนี้ เหตุที่ทำให้เขียนหนังสือฉบับนี้ล่วงหน้าเสียก่อน เพราะวันนี้เป็นวันหนังสือน้อยกว่าทุกวัน รอไปบางทีเวลาจะไม่เหมาะ

เมื่อแลดูรูปพระเจดีย์ดอยสุเทพ เห็นทีกะว่าจะติดดาว นึกน่าเสียดายเต็มทีที่ไม่มีใครจะอ่านหนังสือได้ถึงแล้ว แต่นึกไปอีกทีหนึ่งติดสูง ๆ เช่นนั้นก็ดี ติดต่ำอาจจะหายได้เพราะทำด้วยเงินจริง ๆ มันก็มากอยู่

เหรียญนี้แลเห็นเป็นรอยตีพิมพ์ไม่สู้เรียบร้อยหน้อยหนึ่ง เพราะเหตุที่มันก็ตีพิมพ์จริง ๆ จะทำอย่างอื่นก็ไม่ทัน แต่ถ้าตัวอย่างเดิมได้ลวดวงในให้เสีกลงไปเสียอีกหน้อยหนึ่ง รัศมีกว้างออกจะงามกว่า แต่ฟังนึกเดี๋ยวนี้ การที่ไม่ได้นึกแต่แรกไปมัวอีกรรมหลวงนริศฯ ว่าตาดี เขียนเล็กๆ ก็ยังเห็น มัวพูดเปื้อนไปเสียทางนั้น ที่ตั้งวงในโตนั้นมาตามรอยของดาวติดพระเจดีย์ เร่งรัดมากด้วยกลัวจะไม่ทัน แต่บัดนี้เห็นว่าน่าจะเกินทัน

หมูนี้นำกำลังวุ่นด้วยเรื่องขายอูรพงศ์ฯ เจ็บ เรื่องจะเป็นไล่ต้นเป็นหนองอย่างลูกโต วันแรกแล้ววันที่สองตกใจมาก ค่ะเนว่าจะต้องถึงตัดถึงผ่า ถ้าไม่ได้เห็นตัวอย่างผู้ที่รอดมาเป็นหลายคน คงจะไม่เตรียมตัวที่จะยอม นี่ทำให้เตรียมตัวยอมได้ทันที มีข้อวิตกอยู่แต่หัวใจอ่อน พอตั้งต้นเป็นขึ้นก็รวนจะหอบเสียแล้ว แก้วไขกันด้วยเขาน้ำเย็นปะ ยาที่กินนั้นก็ไม่มีอะไรนอกจากถ่านที่ให้ใส่ลมกับยาแก้ปวดก็เทือกเมากๆ ไม่หลับได้เลย แลกินอะไรไม่ได้เลยสองวันสองคืนจึงได้กินยานอน คราวนี้หลับด้วยยานอนทอดหนึ่ง ต่อมาดูเหมือนพิศม์เสื่อมซาไปหมด ปล่อยให้อนหลับได้ จึงมีกำลังขึ้น เขากำหนดว่าวันที่ ๔ คือวันนี้เป็นวันที่จะตั้งหนองฤาไม่ตั้งหนอง แลเป็นวันที่จะผ่านวันพรุ่งนี้ มีความยินดีที่จะกล่าวว่าเหนจะไม่ต้องผ่านแล้ว สังเกต

ดู พิศมถอย วันแรกปรอทขึ้นถึง ๑๐๔ ขาเหยียดไม่ได้ทั้งสองขา นอนตะแคงก็ไม่ได้ ปวดจนเหงื่อแตก หายใจหอบเหนื่อยเสมอ วันที่สองตั้งแต่บ่ายมาปรอท ๑๐๓ ออกจะ เชื่อมแต่ขาพ้อเหยียดออกได้บ้าง ในจวนรุ่งวันที่ ๒ นี้ ได้หลับ วันที่ ๓ ปรอทลดลง อยู่ ๑๐๐ ถ้วน ๑๐๐ เศษ ๒ ค่อยคลายปวด รู้สึกหิว พอกินน้ำซุบได้เล็กน้อย ขาเหยียด คล่องขึ้น แต่ท้องแข็งคงอยู่ วันนี้ปรอท ๙๙ ยิ่งคำ ไม่ค่อยรู้สึกปวด เป็นแต่รู้สึก เต็มอยู่ในท้อง นอนตะแคงข้างขวาพอลงได้ ข้างซ้ายไม่ได้เลย เห็นว่าอาการพิศม ถอยลงทุกวัน แต่เพราะไส้ที่บวมนั้นยังแข็งอยู่ หมอว่าที่จะกล่าวว่ารันทอนรายยัง ไม่ได้ ต่อ ๘ วันเป็นอย่างน้อยสว่างไปแล้วจึงจะไว้ใจได้ ที่หมอว่าเขานี้ก็เป็นความจริง เมื่อลำไส้ยังแข็งอยู่เขานั้น ก็อาจจะกัสดเบนนองได้ จึงต้องระวัง การที่ลูกเจ็บ คราวนี้ได้ความเดือดร้อนเต็มที่ เพราะยังเหลืออยู่ด้วยคนเดียวเท่านั้น นอกนั้นก็ ต่างคนต่างแยกกันไปแล้ว เวลากำลังไม่สบายนี่อะไรไม่ค่อยออก จนนึกกลัวว่า ถ้าเป็นอย่างไรจะเลยหลงเสียดอกกระมัง

ได้ส่งหนังสือเรื่องละครกรมมราชา ซึ่งออกใหม่อีก ๕ เรื่อง เวลานี้แกอยู่ข้าง จะเฟื่องมากเพราะชินในการตกแต่งแลแข็งที่เล่น ทำให้เหินท่าทางง่าย แลละครของแก ก็เหิน จะซ้อมง่าย เพราะมันรู้ที่เสียหมดทั้งนั้น สังเกตดูคนเหินจะชอบเรื่องใหม่ๆ แปลก ๆ มากกว่าเรื่องพงษาวดาร ฤ็เรื่องอย่างเก่าที่ไม่ชอบพงษาวดาร เพราะไม่รู้ ไม่เคยอ่าน ไม่ชอบอย่างเก่า เพราะกลัวจะเป็นเรอรา อยากรจะให้เก้เกี่ยวเป็นฝรั่ง มั่งค้ำบ้าง แลอีกอย่างหนึ่งนั้น ฝรั่งตื่นกัน ไปดูมกานักด้วย ถ้าเป็นเรื่องใหม่ ๆ แล้ว ดูเข้าใจ ถ้าเรื่องเก่า ๆ ดูมันห่างนมห่างเนยแลไม่เห็นพระฤ็ษที่จะได้ดูละครกรมมราชา อีกเหินจะเลยไปถึงเดือนสิบ เรื่องที่ชอบชมว่าดีแกยังไมเล่นรอไว้มีถวยตัวก่อน บางกอกเวลานี้ฝนชุกเกือบจะไม่เว้นวัน เรื่องสนุกของชาววังนั้น คือ กำลังคลังทำนา ตั้งแต่แม่เล็กเปนต์ันลงดำเนินาเอง เลี้ยงดูกันเปนหลายวัน ข้อที่เกลียดโคลนเล่นนั้น หายหมด ทำได้คล่องแคล่ว ที่โรงนาเป็นที่สบาย องค์กรัจจรแลนางขุ่มผลัดกันไปอยู่ ที่นั่น พื้นสบายดีขึ้นทั้งสองคน องค์กรัจจรถึงเดินได้ไกล ๆ เจ้านายที่เจ็บไข้อยอดแอด อยู่ต่างคนต่างสบายขึ้น เหินจะเปนด้วยได้เดินได้ยืนมากนั้นเอง

ได้ให้จัดระเบียบส่งอีกครั้งหนึ่ง ด้วยหวังว่าจะไปถึงก่อนเรือขึ้นไป จะได้แก้ความขัดสนไปจนถึงเวลานั้น

ในหนังสือมีว่าพวกฟ้องล้มเสีย ไม่ได้รับหนังสือจากใครนั้น ได้บอกนางเอิบๆ ว่าเจ้าเองล้ม ไม่มีหนังสือถึงเลย มีขึ้นไปเป็นหลายฉบับ

น้ำเซียงใหม่เวลานี้สั้นลงมาถึงนครสวรรค์แล้ว น่าจะลงมาถึงกรุงเทพฯ แต่หวังว่าจะลตเร็ว ไม่ค้างเต้งอย่างปักลายนี้ การที่จะได้กลับดูไม่ช้าเท่าไรแล้ว ได้เขียนใบตั้งชื่อประกายแก้วส่งขึ้นมาในหนังสือนี้ด้วย

(พระบรมนามาภิไธย) จุฬาลงกรณ์ ป.ร.

(สำเนาพระราชโทรเลข)

ที่ ๑๐

จากปากน้ำโพ

วันที่ ๖ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๘

เจ้าดารารัศมี เชียงใหม่

ได้รับโทรเลขวันที่ ๕ แล้ว ที่จริงอยากจะให้ลงมาก่อนขึ้นเรือนจะได้มีเวลา ตกแต่งอะไรสะดวก ชัดช้อยอย่างเดียวด้วยที่จะให้พัก เพราะถ้าจะอยู่เรือนใหม่ที่เดียว การขึ้นเรือนกำลังคิดหาอยู่ พักเรือนต้นเอาหรือไม่ บ่าวผู้หญิงไปอยู่ที่เรือนได้ทีเดียว บ่าวผู้ชายได้สั่งให้พระยารพวงศ์ฯ จัดโรงใหญ่ที่ท่าถนนช่างอี ไว้สำหรับจะได้อาศัย แลเอาเข้าของขึ้น ถ้าจะเอาเช่นนั้นให้ถึงวันที่ ๒๓ กิติ จะได้สะดวกน้ำกันเสีย ก่อนที่หนึ่งเจ็บบๆ ขึ้นเรือนจึงสะดวกอีก อยากรู้อีกอย่างหนึ่งว่า การครัวสำหรับจะเลี้ยง พระ แลผู้คน จะให้ใครทำดี ถ้าหากว่าเห็นใครควรจะวานได้จะรับบอกเอง แลจัดการ ให้ตลอด ถ้าเช่นนั้นมีเวลาแต่งเรือน ๒ วัน สิ้นสนุกเต็มทีเสียแล้ว กำลังขายเพ็ญ^๑ จะตายอีกคนหนึ่ง ศพขายอุรพวงศ์จะเผาเดือน ๔ ถ้าหากจะช่วยอื่น ๆ มีครบหมดแล้ว เป็นคนโหดิน โอครอบ เหนจะดี เพราะพระเจ้าอริการหัวเมืองทั้งนั้น สังเค็ด ๗๐

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

^๑ พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหมื่นพิฆัมหินทรโธดม

(สำเนาพระราชโทรเลข)

ที่ ๑๒

จากปากน้ำโพ

วันที่ ๗ พฤศจิกายน ร.ศ. ๑๒๘

เจ้าดารารัศมี เชียงใหม่

ได้รับโทรเลขแล้ว เสียหายที่มีเหตุขัดข้อง ไม่มีวันก่อนขึ้นเรือนที่จะได้
ตกแต่งห้อง จะส่งได้เมื่อใดขอให้โทรเลขให้ทราบ มีความยินดีที่ครุบาให้พระพุทธรูป
อยากทราบว่าหน้าตักหรือขนาดฐานกว้างเท่าใด จะได้จัดที่ตั้งไว้รับที่เรือน พระนี้เป็น
ศิริสำหรับตัว จะมาทางเรือหรือทางบก ขอให้พามาถึงพร้อมกับตัว จะได้ทันแต่ง
ในการขึ้นเรือน จะได้บอกแม่เล็ก^๑ ให้ตระเตรียมในการที่จะเลี้ยงดู ฝนกรุงเทพฯ
เวลานี้ขุ่นนัว น่ากลัวน้ำจะมากอย่างปีกลาย แต่อย่าวิตก ที่เรือนน้ำไม่ท่วม

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

^๑ สมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ พระราชชนนีพันปีหลวง ในรัชกาลที่ ๖

พระตำหนักดารารักรมย์ในอดีต

อาคารพิพิธภัณฑ์พระตำหนักดารารักรมย์ ในปัจจุบัน

พิพิธภัณฑ์พระตำหนักดารารัศมี จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

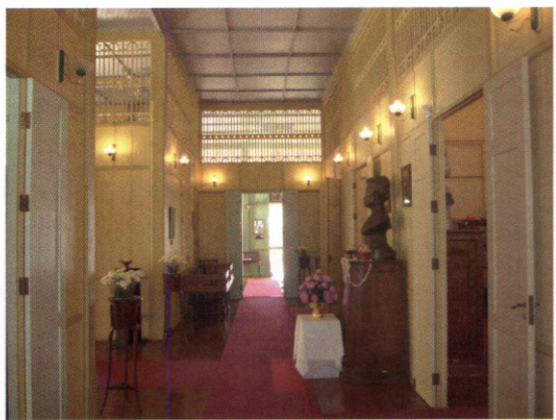

พระตำหนักดารารัศมี สร้างขึ้นหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ทรงย้ายกลับมาประทับที่เชียงใหม่หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงใช้พระตำหนักหลังนี้ปฏิบัติพระกรณียกิจอันเป็นคุณูปการทั้งทางด้านการศึกษา และศิลปวัฒนธรรม อาทิ ทรงทำนุบำรุงพระพุทธรูปศาสนา ทรงฟื้นฟูศิลปหัตถกรรมล้านนาให้เป็นที่เชิดหน้าชูตาของชาวเหนือ ทรงสร้างสวนทดลองการเกษตรชื่อ “สวนเจ้าสหาย” เนื่องจากทรงสนพระทัยในการเกษตร และทรงหวังที่จะช่วยการกสิกรรมของภาคเหนือ ทรงทดลองปลูกดอกกุหลาบพันธุ์ใหม่ๆ ที่ทรงได้มาจากสมาคมกุหลาบแห่งอังกฤษที่ทรงเป็นสมาชิก และพันธุ์ที่โปรดที่สุดเป็นกุหลาบดอกใหญ่สีชมพู กลิ่นหอมเย็น จึงทรงตั้งชื่อถวายเป็นพระบรมราชานุสรณ์แด่พระบรมราชสวามีว่า “จุฬาลงกรณ์” พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเป็นอย่างมาก เพราะนอกจากจะทรงมีพระอภัยาคัยอันงดงามแล้ว ยังทรงเป็นผู้เสริมสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างพระบรมราชวงศ์จักรีกับดินแดนล้านนา ซึ่งทำให้สถานการณ์ทางการเมืองแปรเปลี่ยนไปในทางที่ดียังประโยชน์แก่อาณาจักรสยามเป็นอย่างยิ่ง

พระราชชายาเจ้าดารารัศมี ได้ทรงทำพินัยกรรมประทานที่ดินบริเวณพระตำหนักดารารัศมีเป็นมรดกแก่ทายาท ซึ่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้ซื้อที่ดินดังกล่าว และมีการโอนมรดกกรรมสิทธิ์อย่างถูกต้องในเวลาต่อมา พระตำหนักดารารัศมีในพระราชชายาเจ้าดารารัศมีเป็นมรดกล้ำค่าของแผ่นดิน ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยได้รับเกียรติให้เป็นผู้สืบทอดและพิทักษ์รักษา ด้วยตระหนักในภาระหน้าที่อันยิ่งใหญ่เนื่อง จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยจึงได้ทำการบูรณะพระตำหนักขึ้นใหม่ให้สมบูรณ์งดงามใกล้เคียงสภาพเดิมเมื่อกาลก่อน และจัดแสดงเป็นพิพิธภัณฑ์โดย

มีวัตถุประสงค์ที่จะเชื่อมโยงเรื่องราวต่างๆ ระหว่างบรรพชนในอดีต กับอนุชนรุ่นหลัง เพื่อให้ได้ทราบถึงพระปรีชาสามารถ และพระกรุณาธิคุณของพระราชชายาเจ้าดารารัศมีขัตติยานารีผู้ทรงอุทิศพระองค์ตลอดพระชนม์ชีพ เพื่อความวัฒนาสถาพรแห่งดินแดนล้านนา นอกจากนี้พระตำหนักดารารัศมี ยังเป็นพระตำหนักที่ประทับสุดท้ายที่พระราชชายาเจ้าดารารัศมีทรงรักและผูกพันอย่างยิ่ง

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเห็นว่า พระตำหนักดารารัศมีอยู่ในสภาพทรุดโทรม แต่สภาพอาคารยังมีความมั่นคงแข็งแรง มีรูปแบบอาคารที่ชัดเจน อาจใช้เป็นกรณีศึกษาอาคารที่ได้รับอิทธิพลสถาปัตยกรรมตะวันตกในประเทศไทย การบูรณะใช้แนวทางอนุรักษ์และเตรียมการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์อย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่เดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๑ ด้วยการรักษาสวนประกอบอาคาร และรวบรวมสิ่งของเครื่องใช้อันเกี่ยวเนื่องกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมี และพระกรณียกิจต่างๆ ของพระองค์ท่าน โดยได้รับความร่วมมืออย่างดียิ่ง จากกลุ่มเจ้านายฝ่ายเหนือ พ่อค้า และประชาชนชาวเชียงใหม่ ในการร่วมกันบริจาคและเสาะหาสิ่งของเครื่องใช้เพื่อจัดแสดงในพิพิธภัณฑ์ โดยสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เสด็จเปิดพิพิธภัณฑ์พระตำหนักดารารัศมี เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม ๒๕๕๒ และเปิดให้ประชาชนทั่วไปเข้าชมตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา นอกจากอาคารพระตำหนักดารารัศมีแล้ว จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยยังได้จัดสร้างอาคารรัศมีทัศนาศนา เพื่อเป็นห้องจัดแสดงนิทรรศการอันเกี่ยวเนื่องกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมี และงานด้านศิลปวัฒนธรรมล้านนาผลัดเปลี่ยนหมุนเวียนทุกๆ ๓ เดือน รวมทั้งดำเนินโครงการฝึกอบรมงานทางวัฒนธรรมล้านนาต่างๆ เช่น ดนตรีพื้นเมือง ช่างพ่อน การตัดตุ๊ก และทำโคมแก่นักเรียน นักศึกษา และชุมชนโดยรอบพระตำหนักดารารัศมี เพื่อเผยแพร่พระเกียรติคุณและสืบสานงานศิลปวัฒนธรรมล้านนาให้คงอยู่สืบไป

โถงทางเดินภายใน
พระตำหนักดารารัศมี

ห้องรับแขก
จำลองเครื่องเรือน
ในพระตำหนักของ
พระราชชายาเจ้าดารารัศมี

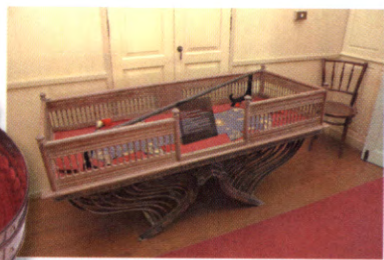
ห้องพระบรรทม
จัดแสดงสิ่งของอันเกี่ยวเนื่องกับ
พระราชชายาเจ้าดารารัศมี
และเครื่องเรือนร่วมสมัย

ห้องประทับพักพระอิริยาบถ
จัดแสดง จานขาม เครื่องเสวย
ของใช้ส่วนพระองค์
และเครื่องดนตรี

ห้องจัดแสดงชุดเครื่องทรง
ผ้าทอที่พระราชชายาฯ
ทรงออกแบบลวดลายและ
ส่งเสริม รวมทั้งผ้าทอลาย
พื้นเมืองต่างๆ

สิ่งของเครื่องใช้อันเกี่ยวเนื่อง
และร่วมสมัยกับพระราชชายาเจ้าดารารัศมี

กิจกรรมสำคัญประจำปี

พิธีถวายสักการะ
กู่เจ้าหลวงเชียงใหม่ ณ วัดสวนดอก

พิธีบำเพ็ญกุศลอุทิศถวาย
เนื่องในวันประสูติพระราชชายาฯ
๒๖ สิงหาคมของทุกปี

พิธีบวงสรวงถวายสักการะ
พิธีบำเพ็ญกุศลอุทิศถวาย
พิธีวางพวงมาลาและกิจกรรมสืบสานวัฒนธรรมล้านนา
ในวันพระราชชายาฯ ๙ ธันวาคม ของทุกปี

นาฏศิลป์พื้นเมือง
ที่จัดแสดงขึ้นเสมอๆ
และกิจกรรมต่างๆ

กุหลาบจุฬาลงกรณ์

ดอกไม้ภายในบริเวณพิพิธภัณฑ์พระตำหนักดาราภิรมย์

ประกาศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
เรื่อง แต่งตั้งคณะกรรมการดำเนินการจัดพิธีถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน
ประจำปี ๒๕๕๑

เพื่อให้การจัดพิธีถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน ประจำปี ๒๕๕๑ ณ วัดป่าตาราภิรมย์ ตำบลริมใต้ อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ เป็นไปด้วยความเรียบร้อย จึงเห็นสมควรแต่งตั้งคณะกรรมการดำเนินการจัดพิธีถวายผ้าพระกฐินพระราชทาน ประจำปี ๒๕๕๑ ดังมีตำแหน่งและรายนามต่อไปนี้

๑. นายกสภาจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย	กรรมการที่ปรึกษา
๒. อธิการบดี	กรรมการที่ปรึกษา
๓. รองศาสตราจารย์จุมพล รอดคำดี
(ที่ปรึกษาด้านศิลปวัฒนธรรม)	กรรมการที่ปรึกษา
๔. นายกสมาคมนิสิตเก่าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ในพระบรมราชูปถัมภ์	กรรมการที่ปรึกษา
๕. รองอธิการบดี
(รองศาสตราจารย์ นายแพทย์เจษฎา แสงสุพรรณ)	ประธานกรรมการ
๖. รองอธิการบดี
(รองศาสตราจารย์ นาวาอากาศเอก นายแพทย์เพิ่มยศ โกลสพันธุ์)	รองประธานกรรมการ
๗. คณบดีคณะครุศาสตร์	กรรมการ
๘. คณบดีคณะทันตแพทยศาสตร์	กรรมการ
๙. คณบดีคณะพาณิชยศาสตร์และการบัญชี	กรรมการ
๑๐. คณบดีคณะสัตวแพทยศาสตร์	กรรมการ
๑๑. คณบดีคณะเภสัชศาสตร์	กรรมการ
๑๒. คณบดีคณะวิทยาศาสตร์	กรรมการ
๑๓. คณบดีคณะวิศวกรรมศาสตร์	กรรมการ
๑๔. ประธานสภาคณาจารย์ หรือผู้แทน	กรรมการ

๑๕. ผู้ช่วยอธิการบดี (รองศาสตราจารย์ ดร.สันติ ฉันทวิลาสวงศ์) กรรมการ
๑๖. ผู้ช่วยอธิการบดี กรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร.บุญไชย สถิตมั่นในธรรม)
๑๗. ผู้ช่วยอธิการบดี (อาจารย์รศนาภรณ์ วีรวรรณ) กรรมการ
๑๘. นายกสโมสรอาจารย์ หรือผู้แทน กรรมการ
๑๙. ผู้อำนวยการโรงเรียนสาธิตจุฬาฯ ฝ่ายประถม กรรมการ
๒๐. ผู้อำนวยการโรงเรียนสาธิตจุฬาฯ ฝ่ายมัธยม กรรมการ
๒๑. ผู้อำนวยการสถาบันวิทยบริการ กรรมการ
๒๒. ผู้อำนวยการสำนักงานนิสิตเก่าสัมพันธ์แห่งจุฬาฯ กรรมการ
๒๓. ผู้อำนวยการสำนักงานรักษาความปลอดภัยแห่งจุฬาฯ กรรมการ
๒๔. นายกสมาคมนิสิตเก่าจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ภาคเหนือ กรรมการ
๒๕. ประธานกรรมการดำเนินการสหกรณ์ออมทรัพย์ กรรมการ
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จำกัด
๒๖. ผู้อำนวยการสำนักบริหารทรัพยากรมนุษย์ กรรมการ
๒๗. ผู้อำนวยการสำนักงานจัดการทรัพย์สิน กรรมการ
๒๘. ผู้อำนวยการสำนักงานนิสิตสัมพันธ์ กรรมการ
๒๙. ผู้ช่วยศาสตราจารย์จรัสวรรณ แสงเพชร กรรมการ
๓๐. ผู้อำนวยการสวนอาคารและสถานที่ กรรมการ
๓๑. ผู้อำนวยการส่วนบริหารจัดการกลาง กรรมการ
๓๒. หัวหน้างานประชาสัมพันธ์ กรรมการ
๓๓. หัวหน้าสายงานสวัสดิการ กรรมการ
๓๔. ผู้ช่วยอธิการบดี กรรมการและเลขานุการ
(รองศาสตราจารย์ ดร.อนงค์นาฏ เกกิงวิทย์)
๓๕. หัวหน้าสายงานบรรณสารและพิธีการ กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
(นางมณีจันทร์ กลิ่นสุนทร)
๓๖. เลขานุการศูนย์ส่งเสริมวัฒนธรรม กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
แห่งจุฬาฯ (นายกรรชิต จิตระทาน)

๓๗. ผู้จัดการพิพิธภัณฑ์พระตำหนักदारวภิรมย์ กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
(นางสาวกิตตินาฏ ม่วงน้อยเจริญ)

๓๘. นางสาวพรประภา สุขสมชัย กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

ทั้งนี้ ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไปจนกว่าจะเสร็จสิ้นภารกิจ

ประกาศ ณ วันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๕๑

(ศาสตราจารย์ นายแพทย์ภิรมย์ กมลรัตนกุล)

อธิการบดี

พิมพ์ที่โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๕๒๐๑-๐๐๕/๑,๐๐๐

โทร. ๐-๒๒๑๕-๑๙๙๑-๒, ๐-๒๒๑๘-๓๕๖๓, ๐-๒๒๑๘-๓๕๕๗

นางศรีนทิพย์ นิมิตรมงคล ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พฤศจิกายน ๒๕๕๑

<http://www.cuprint.chula.ac.th>

